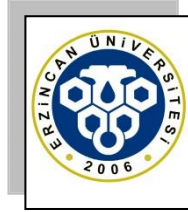

T.C.
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİ HUKUK ANA BİLİM DALI

KAMUSAL BİR MAL OLARAK SAVUNMA VE
TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARI
EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN ANALİZİ

Yüksek Lisans Tezi

Yunus Emre BİROL

Erzincan 2010

T.C.
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİ HUKUK ANA BİLİM DALI

KAMUSAL BİR MAL OLARAK SAVUNMA VE
TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARI
EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN ANALİZİ

Yüksek Lisans Tezi

Yunus Emre BİROL

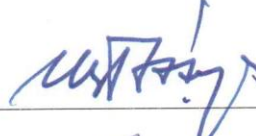

Danışman

Doç. Dr. Murat NİŞANCI

Erzincan 2010

TEZ KABUL TUTANAĞI
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu alışma, _____ Anabilim Dalının _____ Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri Doç.Dr. Murat NİŞANCI	
Jüri Yrd.Doç.Dr. Metin UÇAR	
Jüri Yrd.Doç.Dr. İlyas KARABIYIK	

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. ... / ... / .....

Doç.Dr. Adem BAŐIBÜYÜK

Enstitü Müdürü

KAMUSAL BİR MAL OLARAK SAVUNMA VE TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARI EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN ANALİZİ

ÖZET

Savunma harcamaları ve ekonomik etkileri, son yıllarda oldukça önemli araştırma konularından biri haline gelmiştir. Hem teorik, hem de ampirik literatürün büyük bir bölümü savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Bu çalışmada, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, zaman serisi analiziyle, 1963-2006 dönemine ilişkin veriler kullanılarak incelenmiştir. Zaman serisi analizi, eşbütünleşme, nedensellik ve VEC modeli tekniklerine dayanmaktadır. Türkiye ekonomisine ilişkin verilerle yapılan analizden elde edilen bulgulara göre, 1963-1989 ve 1963-2006 dönemleri için savunma harcamaları büyümeyi negatif olarak etkilemekte ve 1990-2006 dönemi için savunma harcamaları ve büyüme arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Savunma Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Eşbütünleşme, Granger Nedensellik, Vektör Hata Düzeltme Modeli.

DEFENCE AS A PUBLIC GOOD AND ANALYSE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN DEFENCE EXPENDITURE AND ECONOMIC GROWTH

ABSTRACT

Defence expenditure and its economic effects has been the subject of considerable research in recent years. An extensive body of both teorical and empirical literature focuses on the relationship between defence expenditure and economic growth. In this thesis, the relationship between defence expenditure and economic growth ise examined with time series analysis using annual data for Turkey over the period of 1963-2006. The time series analysis are based on cointegration analyse, Granger casulity and VEC model teqniques. The empirical evidence from Turkish economic data suggest that for 1963-1989 and 1963-2006 periods defence expenditure effects growth negatively and no relationship between defence expenditure and growth for 1990-2006 period.

Key Words: Defence Expenditure, Economic Growth, Cointegration, Granger Casuality, Vector Error Correction Model.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ŞEKİLLER LİSTESİ	vi
TABLOLAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

KAMUSAL MAL KAVRAMI, KAMUSAL MAL OLARAK SAVUNMA HİZMETİ VE SAVUNMA SANAYİNİN TANIMI

1.1. MALİYE TEORİSİNDE KAMUSAL MAL KAVRAMI	3
1.1.1. <i>Kamusal Mal Türleri</i>	5
1.1.1.1. Tam Kamusal Mallar	5
1.1.1.2. Erdemli Mallar	6
1.1.1.3. Yarı Kamusal Mallar	6
1.1.2. <i>Kamusal Mallarının Faydanın Yayılışına Göre Sınıflandırılması</i>	7
1.1.2.1. Yerel Kamusal Mallar	7
1.1.2.2. Ulusal Kamusal Mallar	8
1.1.2.3. Küresel Kamusal Mallar	8
1.1.3. <i>Kamu Mallarının Sunumu ve Finansmanı</i>	9
1.2. KAMUSAL BİR HİZMET OLARAK SAVUNMA HİZMETİ	10
1.2.1. <i>Savunmanın Ekonomik Yönü</i>	11
1.2.2. <i>Savunma Sanayi ve Harcamalarının Dışsal Boyutu</i>	13
1.3. SAVUNMA SANAYİNİN TANIMI	15
1.3.1. <i>Savunma Piyasasının Değerlendirilmesi</i>	18
1.3.2. <i>Savunma Sanayi Ürünlerinin Özellikleri</i>	20
1.3.3. <i>Savunma Sanayi Firmaları</i>	23

İKİNCİ BÖLÜM:

SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI, TÜRKİYE'DEKİ VE DÜNYADAKİ BOYUTLARI

2.1.	KAMU HARCAMALARININ TANIMI-----	27
2.1.1.	<i>Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması</i> -----	28
2.1.1.1.	İdari Sınıflandırma-----	29
2.1.1.2.	Fonksiyonel Sınıflandırma-----	29
2.1.1.3.	Ekonomik Sınıflandırma-----	30
2.2.	BİR KAMU HARCAMASI OLARAK SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI 31	
2.2.1.	<i>Savunma Harcamalarının Sınıflandırılması</i> -----	34
2.2.2.	<i>Savunma Harcamalarının Nedenleri</i> -----	36
2.2.2.1.	İktisadi Nedenler-----	36
2.2.2.2.	Jeopolitik Konum-----	37
2.2.2.3.	Siyasal Rejim -----	38
2.2.2.4.	Ülke İçi Bölgesel Unsurlar -----	39
2.2.2.5.	Diğer Nedenler -----	39
2.2.3.	<i>Savunma Harcamalarının Düzeyinin Belirlenmesi</i> -----	40
2.2.4.	<i>Savunma Harcamalarının Fırsat Maliyeti</i> -----	43
2.3.	SAVUNMA HARCAMALARININ DÜNYADAKİ BOYUTLARI-----	44
2.4.	SAVUNMA HARCAMALARININ TÜRKİYE'DEKİ DURUMU -----	56
2.4.1.	<i>Türk Savunma Sanayinin Gelişimi ve Mevcut Durumu</i> -----	59
2.4.1.1.	Cumhuriyet Öncesi Dönem-----	59
2.4.1.2.	1923-1950 Yılları-----	60
2.4.1.3.	1950-1974 Yılları-----	62
2.4.1.4.	1974-1985 yılları -----	64
2.4.1.5.	1985 Sonrası ve Mevcut Durum -----	65
2.4.2.	<i>Türkiye'nin Savunma Harcamalarını Etkileyen Faktörler</i> -----	72
2.4.2.1.	Jeopolitik ve Coğrafi Konumu-----	72
2.4.2.2.	Tehdit Algılamaları -----	73
2.4.2.3.	Komşu ve Bölge Ülkelerin Savunma Harcamaları -----	73
2.4.2.4.	Terör Sorunu -----	75
2.4.2.5.	Ekonomik ve Siyasi İstikrarsızlıklar -----	75
2.4.3.	<i>Türkiye'de Savunma Harcamalarının Finansman Kaynakları</i> -----	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

SAVUNMA HARCAMALARININ TEORİK TEMELLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİLERİNİN ANALİZİ

3.1.	SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK ETKİLERİ-----	77
3.1.1.	<i>Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri</i> ----	77

3.1.2.	<i>Savunma Harcamalarının Ödemeler Dengesi Üzerine Etkileri</i>	79
3.1.3.	<i>Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerine Etkileri</i>	80
3.1.4.	<i>Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerine Etkileri</i>	81
3.1.5.	<i>Savunma Harcamalarının Sanayileşme Üzerine Etkileri</i>	82
3.1.6.	<i>Savunma Harcamalarının Teknolojik Gelişme Üzerine Etkileri</i>	84
3.1.7.	<i>Savunma Harcamalarının Kaynak Dağılımı Üzerine Etkileri</i>	84
3.2.	LİTERATÜRDEKİ BAZI AMPİRİK ÇALIŞMALAR	85
3.3.	TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİLERİNİN ANALİZİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA	89
3.3.1.	<i>Model ve Veri Seti</i>	89
3.3.2.	<i>Durağanlık (Birim Kök) Analizi</i>	92
3.3.3.	<i>VAR Modeli ile Gecikme Sayısının Belirlenmesi</i>	96
3.3.4.	<i>Eşbütünleşme (Ko-Entegrasyon) Analizi</i>	97
3.3.5.	<i>Granger Nedensellik (Casuality) Analizi</i>	101
3.3.6.	<i>Vektör Hata Düzeltme (VEC) Modeli</i>	103
3.3.7.	<i>Bulgular ve Yorumlar</i>	105
	SONUÇ	107
	KAYNAKLAR	110

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ACDA	: Silah Kontrolü ve Silahsızlanma Ajansı
ADF	: Geliştirilmiş Dickey-Fuller Testi
Ar-Ge	: Araştırma Geliştirme
BM	: Birleşmiş Milletler
BÜMKO	: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
LRV	: Logaritması Alınmış Reel GSMH
LRSH	: Logaritması Alınmış Reel Savunma Harcamaları
MSB	: Milli Savunma Bakanlığı
NATO	: Kuzey Atlantik İttifakı
SASAD	: Savunma Sanayii İmalatçıları Derneği
SIPRI	: Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SSM	: Savunma Sanayii Müsteşarlığı
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TSKGV	: Türk Silahlı Kuvvetlerini Geliştirme Vakfı
TSSPSE	: Türk Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi Esasları
VAR	: Vektör Otoregresif Model
VEC	: Vektör Hata Düzeltme Modeli

ŞEKİLLER LİSTESİ

ŞEKİL 1: DÜNYA SAVUNMA HARCAMALARININ SEYRİ (1988-2008) -----	50
ŞEKİL 2: EN FAZLA SAVUNMA HARCAMASI YAPAN İLK 5 ÜLKENİN DÜNYA HARCAMALARINDAKİ PAYI (%) (2008) -----	52
ŞEKİL 3: TÜRKİYE’NİN SAVUNMA HARCAMALARININ SEYRİ (2005 SABİT FİYATLARIYLA) -----	58
ŞEKİL 4: TÜRKİYE’NİN SAVUNMA HARCAMALARININ GSYİH’YA ORANLARI (1988- 2007)-----	58
ŞEKİL 5: 3238 SAYILI KANUN İLE GETİRİLEN SİSTEM -----	66
ŞEKİL 6: TÜRK SAVUNMA SANAYİNİN YILLIK CİRO, İHRACAT VE AR-GE DURUMU	71
ŞEKİL 7: REEL Y VE REEL SH’NİN DOĞAL LOGARİTMALARININ GRAFİĞİ-----	91
ŞEKİL 8: DLRY VE DLRSH SERİLERİNİN GRAFİĞİ I(1)-----	95

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1: MALLARIN SINIFLANDIRILMASI -----	5
TABLO 2: KAMU HARCAMALARINI BELİRLEYEN ETKENLER -----	28
TABLO 3: SAVUNMA HARCAMALARININ SINIFLANDIRILMASI -----	35
TABLO 4: DÜNYADAKİ EN BÜYÜK 20 SAVUNMA ŞİRKETİ (2007) -----	45
TABLO 5: EN ÇOK KONVANSİYONEL SİLAH İHRAÇ EDEN 10 ÜLKE (MİLYON \$) -----	46
TABLO 6: EN ÇOK KONVANSİYONEL SİLAH İTHAL EDEN 10 ÜLKE (MİLYON \$) -----	47
TABLO 7: DÜNYA SAVUNMA HARCAMALARI (2005 SABİT FİYATLARIYLA, MİLYAR ABD \$) -----	51
TABLO 8: EN FAZLA SAVUNMA HARCAMASI YAPAN 15 ÜLKE (2008) (CARİ FİYATLARLA) -----	52
TABLO 9: SEÇİLMİŞ BAZI ÜLKELERİN SAVUNMA HARCAMALARI VE GSYİH'YA ORANLARI (2005-2008) (2005 SABİT FİYATLARIYLA) -----	54
TABLO 10: FONKSİYONEL SINIFLANDIRMAYA GÖRE BÜTÇE ÖDENEKLERİ (2006-2008) (BİN TL) -----	57
TABLO 11: GENEL BÜTÇE KAPSAMINDA BÜTÇEDEN EN FAZLA PAY ALAN İLK 10 KAMU İDARESİ (2006-2008) (BİN TL) -----	57
TABLO 12: TÜRK SAVUNMA SANAYİNİN YILLIK CİRO, İHRACAT VE AR-GE RAKAMLARI -----	71
TABLO 13: TÜRKİYE'NİN KOMŞU VE BÖLGE ÜLKELERİNİN SAVUNMA HARCAMALARI (2005 FİYATLARIYLA) -----	74
TABLO 14: TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ KAYNAKLARI -----	76
TABLO 15: ADF BİRİM KÖK TESTİ SONUÇLARI -----	95
TABLO 16: VAR ANALİZİNDE GECİKME UZUNLUĞUNUN BELİRLENMESİ -----	96
TABLO 17: GECİKME UZUNLUKLARI İÇİN LM OTOKORELASYON TESTİ -----	97
TABLO 18: EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ İÇİN MODELİN BELİRLENMESİ -----	100
TABLO 19: JOHANSEN EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ SONUÇLARI -----	101
TABLO 20: GRANGER NEDENSELLİK TESTİ SONUÇLARI -----	103
TABLO 21: VEKTÖR HATA DÜZELTME TAHMİN SONUÇLARI -----	105

GİRİŞ

Savunma hizmeti, devletin en önemli varlık nedenlerinden biri olarak kabul edildiğinden, kamusal mallar içinde ele alınmaktadır. Devlet bu görevini ifa ederken, çeşitli maliyetlerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu maliyetlerin karşılanması noktasında, savunmaya ayrılan kaynakların, ülke bütçesi ve reel ekonomik değişkenler üzerinde etkili olabileceği düşüncesinden hareketle, savunmanın ekonomik yönü iktisat literatüründe önemli bir araştırma konusu olarak tartışılmaktadır. İktisat literatüründeki birçok iktisadi olgu gibi bu konu da hem teorik, hem de politik anlamda farklı görüşleri bünyesinde barındırabilmektedir. Bu tartışmaların ve görüş farklılıklarının en önemli odak noktasını, savunma harcamalarının ekonomik büyüme ile ilişkisi oluşturmaktadır. Ancak, kamu harcamaları içinde önemli bir harcama kalemi olan savunma harcamaları, sadece ekonomik büyüme üzerinde değil, ödemeler dengesi, enflasyon ve istihdam gibi ekonomideki diğer değişkenler üzerindeki etkisi ile başta iktisatçılar olmak üzere birçok akademisyen ve araştırmacının ilgi duyduğu bir alan olmuştur. Lakin, bu alanda yapılan çalışmalarda, savunma harcamalarını ekonomik etkilerinin niteliği ve düzeyi hakkında görüş birliğinin bulunmadığı görülmektedir.

Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi teorik olarak iki yaklaşım ile açıklanmaktadır. Bunlardan birincisi, bu iki değişken arasındaki ilişkinin pozitif yönde olduğunu arz yanlı faktörlerle açıklayan askeri Keynesyen yaklaşımdır. Diğeri ise, savunma harcamalarının talep yanlı faktörleri uyararak ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini savunan Neo-Klasik yaklaşımdır. Bu iki görüş dışında, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında ilişkiyi ekonometrik olarak test edip, herhangi bir ilişkinin bulunmadığını ifade eden çeşitli görüşler de bulunmaktadır. Bu bağlamda savunma harcamalarının ekonomik değişkenler üzerinde etkili olup olmadığı, etkili ise etkilerinin boyutları üzerine yapılmış zengin bir literatürün mevcut olduğu söylenebilir. Bu çalışmaların ağırlıklı olarak odak noktasını savunma

harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileri oluşturmaktadır.

Çalışmada, savunma harcamalarının güvenliği sağlama etkisi ile pozitif dışsallıklara yol açtığı ve ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkilediği hipotezi, savunma harcamalarının alternatif maliyetlere yol açtığı, özel sektör üzerinde negatif dışsallıklara neden olduğu alternatif hipotezine karşı sınanmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmadaki başlıca amaç; savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu veya olumsuz olarak etileyebileceğine yönelik olarak literatürü inceleyerek, Türkiye bağlamında konuyu ampirik olarak test etmektir. Bu çalışmada, savunma kavramı, sanayi ve kamusal harcama boyutuyla iki temel üzerinde ele alınarak kamusal bir çerçeve üzerine oturtulmuştur. Özellikle savunma harcamaları verilerine ulaşma zorluğu, ulaşılan verilerin güvenilirliği, çalışmada kullanılan verilerin Türkiye için 44 yıllık veri ile sınırlandırılmasına yol açmış ve Türkiye'nin 1963-2006 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca 1963-1989 ve 1990-2006 olmak üzere dönemsel ayırım yapılmıştır. Yapılan bu ayırmda, dünyadaki ve Türkiye'deki güvenlik anlamındaki çeşitli gelişmeler dikkate alınmış ve 1989-1990 yılı itibariyle soğuk savaşın sona ermesi bu ayırımın odak noktasını oluşturmuştur. Bu haliyle çalışmanın, literatürde Türkiye üzerine yapılmış olan diğer çalışmalardan farklı bir odak noktasının olduğu söylenebilir. Çalışmanın sonucunda Türkiye'de savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğine ilişkin bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular Neo-Klasik yaklaşımı destekler niteliktedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kamusal niteliği üzerinde durularak savunma hizmeti ele alınmış ve savunma sanayinin piyasa ve firma yapısı ve bu sanayi kolunda üretilen ürünlerin özellikleri incelenmiş; ikinci bölümde, kamu harcamaları içindeki yeri ele alınarak savunma harcamalarının tanımı yapılmış ve bu harcamaların artışında ve azalışında rol oynayan etkenler incelenerek, Türkiye'deki ve dünyadaki boyutları ele alınmıştır. Son bölümde ise, savunma harcamaları hakkında teorik çerçeve ve literatüre yapılan katkılar ortaya konulmuş ve savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki zaman serileri analizi kullanılarak Türkiye için test edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

KAMUSAL MAL KAVRAMI, KAMUSAL MAL OLARAK SAVUNMA HİZMETİ VE SAVUNMA SANAYİNİN TANIMI

1.1. Maliye Teorisinde Kamusal Mal Kavramı

Toplum halinde yaşamının bir neticesi olarak doğan ihtiyaçların bir kısmı fiyatlandırılmadığı, bireylere ayrı ayrı tahsis edilemediği (bölünemediği) veya kârlı olmaması gibi nedenlerle piyasa mekanizması içinde özel sektör eliyle üretilemez. Bu sorunu gidermek ve toplumun müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere, devletin merkezi veya yerel yönetim birimleri aracılığıyla kamuya arz ettiği bu tip mal ve hizmetlere “kamusal mallar/hizmetler” denir.¹

Kamusal mallar teorisinin temelleri Paul Samuelson’un 1954 yılında yayınladığı “The Pure Theory of Public Expenditure” adlı çalışması ile atılmıştır. Samuelson modelinin işaret ettiği saf kamu malları, iki temel özellik ile açıklanmıştır. Bunlardan ilki tüketimden mahrum edilememe yani dışlanamama özelliğidir. Diğer özellik ise tüketimde rekabetin olmayışıdır.² Modele göre, ideal bir kamusal malda bu iki özellik belirgin bir şekilde bulunmalıdır.

Kamusal mallar, tüketicilerin dışlanmasının mümkün olmadığı mallardır. Her durumda bir kişi tarafından kullanılsa da ortaya çıkan faydadan diğer tüm bireyler faydalanır.³ Dolayısıyla, bir ülkede üretilen kamusal malların faydasından yine o ülkede yaşayan tüm vatandaşlar, vergisini ödeyen de ödemeyen de, eşit şekilde yararlanacağı için bedavacı davranışlar ortaya çıkabilecektir. Örneğin milli savunma gibi tam kamusal bir hizmetin faydasından kimse dışlanamaz ve vergisini ödeyen de ödemeyen de bu faydadan mahrum bırakılamaz.

Geleneksel kamusal mal sınıflandırmasında kullanılan ikinci özellik tüketimde rekabetin olmaması özelliğidir. Kamusal mallarda bireylerin tüketim sonucunda elde ettikleri fayda, diğer bireylerin payına düşen faydada veya toplam fayda üzerinde bir azalmaya neden olmaz. Örneğin, bir vatandaşın adaletten

---

¹ Abdurrahman Akdoğan, *Kamu Maliyesi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 1999, s.37.

² Hülya Kirmanoğlu, *Kamu Ekonomisi Analizi*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2007, s.119. (Bkz: Paul Samuelson, “The Pure Theory of Public Expenditure”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 36, No. 4, November 1954, s. 387-389.)

³ Osman Pehlivan, *Kamu Maliyesi*, Derya Kitabevi, Trabzon, 2006, s.44.

faaydalanıyor olması, diğer vatandaşların faydalanmasına engel teşkil etmez. Bu durum tüketimin rekabete konu olmasını engeller. Kamusal mallarda belirli bir kapasite noktasına kadar tüketimden elde edilen fayda, diğer bireylerin faydasını azaltmaz. Bu kapasite noktası sonsuz ise faydada rekabet de hiçbir zaman yoktur. Bu kapasite noktasından sonra gerçekleşecek her birim tüketim, diğer bireylerin faydasını azaltır. Bu durumda kamusal malın sunucusu olan devlet, ya sunulan mal miktarını artırma veya fiyatlandırma yapmak suretiyle talebi kısma yoluna gidebilir.⁴

Samuelson'un kamu mallarını belirlemek için kullandığı bu özellikler arza ilişkindir. Talebe ilişkin özellik, faydanın yalnızca o malı tüketen kişiye mi ait olduğu yoksa diğer kişilere de mi yayıldığı sorusu ile ifade edilebilir. Bir malın faydası sadece o malı tüketen kişi elde ediyorsa özel maldan, bütün topluma yayılıyorsa kamu malından söz edilir. Samuelson bu özelliği “bağlı tüketim” olarak ifade etmektedir.⁵

Kamu mallarını tanımlamamızı sağlayan özellikler zaman içinde; teknolojik gelişmelere, sosyal ekonomik ve siyasi yapılarıdaki değişmelere bağli olarak değişebilmektedir.⁶ Önceden kamu malı kategorisine giren bazı mallar, çeşitli nedenlerle bu özelliklerinin bir kısmını kaybedebilmektedir. Bu nedenle, Samuelson tarafından mal ve hizmetlerin sınıflandırılmasında kullanılan temel özelliklere, zamanla sınıflandırmada yaşanan güçlükleri aşmak için yeni özellikler ilave edilmiştir. Örneğin özel mallar; tek tek tüketilebilen, bölünebilen, piyasa içinde üretilebilen, arzı piyasa içinde belirlenen, gönüllü olarak arz ve talep edilen, pazarlanabilen ve içsel ekonomiler ile üretim ölçeği değişebilen mallar iken, kamusal mallar ise; birlikte tüketilen, bölünemeyen, fiyatlandırılmaması nedeniyle piyasa içinde üretilemeyen, dolayısıyla kamusal finansman gerektiren, arzı siyasi otorite tarafından belirlenen, zorunlu finansman gerektiren, fiyatı olmadığı için pazarlanması mümkün olmayan ve pozitif dışsallığın söz konusu olduğu mallardır.

---

⁴ Kirmanoğlu, s.120.

⁵ Kirmanoğlu, s.118.

⁶ Akdoğan, s.35.

1.1.1. Kamusal Mal Türleri

Kamu malları kavramına yöneltilen önemli eleştirilerden biri bu tür mallara gerçek hayatta rastlanamayacağı, dolayısıyla bu kavramın teorik bir yapıdan öteye geçemeyeceği yönündedir. Uç noktalarda yer alan saf kamu malları ve özel mallar arasında saf olmayan nitelikte kamu mallarının bulunduğu kabul edilince de bu malların nasıl sınıflandırılacağı sorunuyla karşılaşmaktadır. Bu soruya verilen cevaplardan biri, yine dışlanabilirlik ve tüketimde rekabet kriterlerini kullanmaya dayanmaktadır.

Tablo 1: Malların Sınıflandırılması

	Dışlanabilir	Dışlanamaz
Rekabetçi	A	B
Rekabetçi Olmayan	C	D

Tablo 1'e göre A kategorisindeki mallar saf özel malları gösterirken, D kategorisi de saf kamu mallarını kapsamaktadır. B kategorisine giren mallar için tüketimde rekabet söz konusudur; fakat bireylerin malın tüketiminden dışlanması mümkün değildir. Genellikle doğadan sağlanan ortak havuz malları (denizdeki balıklar) bu gruba örnek olarak verilebilir.⁷ C kategorisinde yer alan ücretli mallar (otoyollar) içinse dışlanabilirlik söz konusu iken tüketimde rekabetten bahsedilemez.

1.1.1.1. Tam Kamusal Mallar

Tam kamusal mallar; özellikleri bakımından tam anlamıyla bölünemez, fiyatlandırılmaz, tüketiminden kimse mahrum bırakılamaz olan mallar olduğu için kamusal finansman gerektirir ve ortak tüketim söz konusudur. Ayrıca tüketimde rekabet olmadığından bir malın kullanımı başka bireylerin faydalarında azalmaya yol açmaz. Bunun yanı sıra bu malların üretimi ve tüketimi önemli dışsal faydalara sahiptir. Bu mallar; eğer devlet tarafından üretilemezse, başka türlü üretilmeyecek niteliktedir, dolayısıyla arzı siyasi talepçe belirlenir. Fiyatlandırılmayan dolayısıyla

⁷ Recep Çakal, "Doğal Tekelerde Özelleştirme ve Regülasyon", *DPT, İSKGM, No:2455*, Ankara, Temmuz 1996, s.12, <http://ekutup.dpt.gov.tr/kit/cakalr/tekel.html>, 22.12.2009.

pazarlamayan bu mallara “kolektif mallar” da denilmektedir. Bu malların faydası toplumu oluşturan tüm bireyleri etkilemektedir. Kamu politikası olarak belirlenen bu mallar, toplumsal nitelikteki ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak kamu harcamaları suretiyle üretilirler.⁸ Vergiler ise kamu harcamalarını finanse etmek için kullanılan en önemli gelir kaynağıdır. Tam kamusal mallara en önemli örnek olarak adalet ve milli savunma verilebilir.

1.1.1.2. Erdemli Mallar

Nitelikleri bakımından özel mallara benzemekle beraber erdemli mallar; toplumsal değerlerin korunması, gelir seviyesi düşük ve dezavantajlı bireylerin hayat standartlarının yükseltilmesi amacıyla ya devlet tarafından üretilir ya da üretimde bulunan piyasa aktörleri desteklenirler. Bu mallar, halkın sağlığı için gerekli olmakla birlikte, yeterli bilgi, eğitim düzeyi veya maddi olanaklara sahip olunmadığı için talebi yetersizdir. Çocukların aşılmasının zorunlu kılınması veya okulların bedava süt dağıtması bu mallara örnektir.⁹

Toplumsal faydası yüksek malların (erdemli-merit mallar) üretimi konusunda sağladığı teşvikler yanında devlet, toplumsal zararları veya negatif etkileri olan malların (erdemsiz-demerit mallar) üretilmesine de kısıtlamalar ve kontroller getirebilir. Bu tür malların üretilmesi ve pazarlanması konusunda devlet piyasaya müdahalede bulunabilir. Erdemsiz mallara uyuşturucu, sigara ve alkol kullanımı gibi toplum sağlığını ve genel ahlakı bozucu alışkanlıklar örnek olarak verilebilir.

1.1.1.3. Yarı Kamusal Mallar

Kamusal malların tüketimden dışlanamama ve tüketimde rekabet olmama özelliklerinin ikisini birden taşıdıklarını daha önceden ifade etmiştik. Yarı kamusal mallar ise bu iki tür özelliği bir arada taşımayan malların genel adıdır. Hem kamusal mal hem özel mal niteliklerine sahip bu mallara yarı kamusal mallar denir. Bu tip malların en tipik örneği olarak eğitim ve sağlık hizmetleri verilebilir. Bu çeşit mal ve hizmetlerin piyasa mekanizması içinde üretilmeleri mümkündür. Çünkü söz konusu

---

⁸ Akdoğan, s.39.

⁹ Kirmanoglu, s.122.

mal ve hizmetler pazarlanabilir ve fiyatlandırılabilir. Ancak günümüzde birçok ülkede eğitim ve sağlık hizmetlerinin büyük bölümü devlet tarafından üretilmektedir. Bunun sebebi, bu hizmetlerin özel kesime bırakılması halinde bedel ödeyemeyenlerin dışlanacak olmasıdır. Yarı kamusal mallar sunulduğu bireye doğrudan, toplumun diğer fertlerine de dolaylı faydalar sağlayan mal ve hizmetlerdir.¹⁰

Ortak havuz malları ve ücretli malları da yarı kamusal mal olarak değerlendirmek mümkündür. Ortak havuz malları için tüketimde rekabet söz konusudur; fakat bireylerin malın tüketiminden dışlanması mümkün değildir. Açık denizlerde bulunan balıkların avlanması bu mallara örnek olarak verilebilir. Bu tip malların kullanımı serbesttir ve mülkiyeti tüm topluma aittir. Ücretli mallar içinse dışlanabilirlik söz konusu iken tüketimde rekabetten bahsedilemez. Otoyollar ve köprüler ücretli mallara örnek olarak verilebilir. Ücretli mallar, toplum tarafından ortak tüketilen ancak özel kesim tarafından da üretilebilen mallardır.¹¹

1.1.2. Kamusal Mallarının Faydanın Yayılışına Göre Sınıflandırılması

Kamu mallarında bir diğer sınıflandırma kriteri, kamu mallarının ve hizmetlerinin faydasının yayılma alanının genişliğine göre, faydanın yayılma alanı; mahalli bir bölge, bütün bir ülke veya yerleşimin tamamı olabilir. Bu, kamusal malların; yerel kamusal mallar, ulusal kamusal mallar ve küresel mallar olarak sınıflandırılmasına yol açmaktadır.

1.1.2.1. Yerel Kamusal Mallar

Yerel kamusal mallarla ilgili ilk çalışma Tiebout'un "A Pure Theory of Local Expenditure" adlı çalışmasıdır. Faydası belirli bir yöre ile sınırlı olan ve o yöre dışında oturanları tüketimden dışlamanın mümkün olduğu kamusal mallara "yerel kamusal mallar" denilmektedir.¹² Sokakların aydınlatılması, kanalizasyon hizmetleri,

---

¹⁰ Pehlivan, s.45-46.

¹¹ Kirmanoğlu, s.123-125.

¹² Metin Meriç, Mustafa Sakal; *Yerel Yönetimler ve Finansmanı*, 2.bs., Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005, s.64. (Bkz: Charles Tiebout, "A Pure Theory of Local Expenditure", *Journal of Political Economy*, Vol: 64, No. 5, 1956, s. 416-424.)

kent içi ulaşım gibi hizmetler bu manada yerel kamusal mallara önemli bir örnek teşkil etmektedirler.

Yerel kamusal mal ve hizmetler bizzat yerel yönetimler eliyle sunulabileceği gibi, söz konusu hizmetlerin nitelikleri ve mevzuattan kaynaklanan bazı nedenlerle iktisadi teşebbüsler, özel sektör firmaları veya sivil toplum kuruluşları eliyle de sunulabilirler.¹³

1.1.2.2. Ulusal Kamusal Mallar

Bu mallar faydaları ulusal ölçekte yayılan mallardır. Ulusal kamusal mallara örnek olarak ulusal savunma hizmetleri verilebilir. Belirli bir ülke savunmasından sadece o ülkede yaşayan bireyler faydalanabilmektedirler. Ülke sınırları dışındaki bireylerin bu tip bir ulusal savunma hizmetlerinden faydalanması mümkün değildir. Ulusal kamusal mallar, tam kamusal malların iki önemli özelliği olan tüketiminde rekabetin olmaması ve faydasından bireyleri mahrum edilememesi, dolayısıyla faydalarının bölünememesinden nedeniyle fiyatlandırılmalarının ve piyasa şartları ile sunulmalarının mümkün olmaması özelliklerine ülke sınırları içinde sahiptir.¹⁴

Ulusal kamusal malların, tam kamusal mallarda görülen özellikleri taşıdığı söylenebilir. Ancak dışlanamazlık özelliği ülke içinde söz konusudur. Ulusal kamusal mallarda faydanın belirli bir ülkenin sınırları içerisinde yayılması, sunum ve finansmanının da söz konusu ülke tarafından, merkezi bütçe tarafından sağlanması sonucunu doğurmaktadır.

1.1.2.3. Küresel Kamusal Mallar

Küresel kamusal mallar, dünya üzerindeki bütün bireyler tarafından elde edilebilen, tüketiminde rekabetin ve kısıtlamanın bulunmadığı, herkesin yararlanabildiği ve finansmanının global olarak sağlandığı faydalar olarak tanımlanabilir. Bu tanımda üzerinde durulması gereken önemli bir nokta; üretilen faydanın dünya üzerindeki dağılımı ve bu faydaya dünya üzerinde herhangi bir

---

¹³ Tarık Vural, *Yerel Kamusal Malların Sunumunda Alternatif Yöntemler*, (Danışman: Prof. Dr. Coşkun Can Aktan), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s.37.

¹⁴ Kirmanoğlu, s.132.

noktadan ulaşılabilir olmasıdır.¹⁵ Literatürde küresel kamusal mallarla ilgili çok değişik tanımlar yapılmıştır. Ancak yapılan tanımlarda iki vurgunun ön plana çıktığı görölmektedir. Bunlardan birincisi kamusalılık vurgusu, ikincisi ise küresellik vurgusudur. Kamusalılığı öne çıkaran tanımlarda global kamusal malların rekabete konu olmaması ve faydadan yararlanmada dışlamanın söz konusu olmaması temel vurgu konusu olmaktadır. Küreselliği öne çıkaran tanımlar ise global kamusal malların faydasının ölkeler ve insanlar açısından tüm dünyayı kapsamaması, hatta yalnızca bugünün neslini değil gelecek nesilleri de kapsamaması gerektiği ifade etmektedirler.¹⁶ Global kamusal mallara örnek olarak; çeşitli ölümcül hastalıklarla mücadele (aids, kanser gibi) ve ozon tabakası için koruyucu tedbirler verilebilir.

Küresel kamusal malların üretimi, finansmanı ve sunumunda rol alan aktörler konusu tartışılan bir konudur. Küresel kamusal mallar konusunda üretim birimi olarak devletin ötesinde uluslararası kurum ve kuruluşların yanı sıra uluslararası sivil toplum örgütleri ve kâr amacı gütmeyen özel sektörün varlığı gerekli olmaktadır.

1.1.3. Kamu Mallarının Sunumu ve Finansmanı

Kamusal mal ve hizmetler merkezi yönetim veya yerel yönetim tarafından sunulabilir. Yerel yönetimlerin, nüfus ve teknoloji veri kabul edildiğinde ve eşit miktarda üretim faktörü kullandıkları varsayımı altında, merkezi yönetime oranla daha kaliteli hizmet üretmeleri beklenmektedir. Çünkü üretim etkinliğini sağlayacak kararların zamanında ve isabetli alınması merkezi yönetim için oldukça güç olmaktadır.¹⁷

Tam kamusal malların gerek sunumu gerekse finansmanı kamusal kaynaklar tarafından gerçekleştirilir. Kamusal malların faydası tüm topluma yayılmış olduğundan bedelinin de toplum tarafından ödenmesi gerekmektedir. Kamusal malların üreticisi olan devlet, kamu gelirleri olarak adlandırılan yollarla elde ettiği kaynağı yine kamu harcamaları yoluyla kamusal mal üretiminde kullanır. Kamusal malların üretilmesine bütçe vasıtasıyla karar verir ve yıl içerisinde gerçekleştirir.

---

¹⁵ Rifat Ortaç, *Global Kamu Malları ve Finansmanı*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004, s.15.

¹⁶ Ali Akdemir, Mehmet Şahin; “Küresel Kamusal Malların Üretim ve Yönetim Dinamikleri Bağlamında Sınıflandırılması”, *Maliye Dergisi*, Sayı: 150, Ocak-Haziran 2006, s.4.

¹⁷ Vural, s.35.

Özellikle tam kamusal mallarda söz konusu mal ve hizmetlerin maliyetlerinin karşılanmasında faydanın bölünememesi ve fiyatlandırmanın yapılamaması nedeniyle gönüllü finansman başarılı olamamakta dolayısı ile kamusal finansman gerektirmektedir. Kamusal finansmanın temel kaynağını oluşturan vergiler ise bilindiği gibi vatandaşlar tarafından devlete yapılan zorunlu ödemelerdir.

Sunumu ve finansmanı kamusal olan mallar tam kamusal mallar, özel kesim tarafından sunulan ve finanse edilen mallar ise özel mallar olarak ifade edilir. Ayrıca sunumu özel, finansmanı kamusal olan yarı piyasalar (eğitim, sağlık) ve sunumu kamusal, finansmanı özel olan doğal tekeller (elektrik, doğalgaz) de söz konusudur.¹⁸

1.2. Kamusal Bir Hizmet Olarak Savunma Hizmeti

Eski çağlardan beri devletin varlığının bir göstergesi olarak ilk örgütlenen kamu hizmetlerinden biri savunma hizmeti olmuştur. Savunma devletin egemenliğinin diğer devletlerin egemenlik iddialarına, müdahalelerine karşı korunmasıdır. Belli bir halk topluluğu üstünde egemenlik oluşturmanın ön koşulu başka devletlerin aynı kitleler üzerinde egemenlik iddiasının reddidir.¹⁹ Bunun için devletler, tehdit ve saldırıları savmak için hazırlıklı olmak zorundadır.

Ekonomi teorisinde tam kamu malları, üretildiğinde her bireyin elde ettiği tatmin, diğer kişilerin tatminini azaltmayan ve kimsenin tüketimden dışlanamadığı mallar olarak tanımlanır. Bu tanım çerçevesinde savunma hizmetleri, toplumun tümüne yönelik olduğundan kamusal mal genel kapsamı içinde değerlendirilebilir. Savunma hizmeti iki yönlüdür. Birincisi ülkeye karşı yapılacak bir saldırının caydırılması, ikincisi ise, saldırının gerçekleşmesi durumunda buna karşı konulmasıdır. Savunmanın caydırıcı yararı ülkenin askeri gücünün muhtemel saldırganlarınkinden daha üstün olmasına ve bunun gerçekliğine hasımlarının inanmasına bağlıdır. Ülkenin mutlak askeri güç üstünlüğü olmasa bile, muhtemel saldırganlar saldırıdan bekledikleri yarardan daha fazla bir zarara uğrayacaklarına inanırlarsa gene savunmanın caydırıcı işlevi gerçekleşmiş olur. Savunmanın caydırıcı

---

¹⁸ Kirmanoğlu, s.139-140.

¹⁹ Kenan Bulutoğlu, *Kamu Ekonomisine Giriş*, Maliye ve Hukuk Yay., 7.bs., Ankara, 2008, s.237.

işlevi, savunmanın yapılmasına değil, üstün savunma gücünün varlığının duyurulmasına, muhtemel saldırganca bilinmesine ve kabul edilmesine dayanır. Savunmanın koruyucu ve püskürtücü yararı ise, saldırı başladıktan sonra, silahların kullanılması suretiyle elde edilmekte; yani eyleme dayanmaktadır.²⁰

Kamu hizmetlerinin temel özellikleri bakımından, savunma hizmeti kendine özgü bir yapıda olup, diğer hizmetlerden farklı özellikler taşımaktadır. Savunma hizmeti aynı zamanda yerel, ulusal ve küresel özellikler taşımaktadır. Ülkenin savunma gücü, caydırıcı ve koruyucu hizmet faydalarının bileşik bir ürünü olarak ifade edilebilir. Aynı silahlar bir yandan koruma ve caydırma işlevini yerine getirirken, bir yandan da muhtemel saldırılara karşı koyarak tüm ülke için caydırıcı yarar üretmektedir. Savunmanın caydırma faydası ile saldırıyı durdurma ve püskürtme faydası, yurt çapında bölünmez, ortak bir tüketim hizmetidir.²¹

Savunma hizmetlerinin ne kadar kullanılacağı siyasi organlar tarafından belirlenir. Bu belirlemede ise uzmanlar yani askerler ve diplomatlar siyasi organa fikir vermektedirler. Bunun belirlenmesinde olası tehdide karşı güvenlik olgusu ön plana çıkmaktadır.

1.2.1. Savunmanın Ekonomik Yönü

Savunma ekonomisi, ekonomi biliminin araçlarını kullanarak, savunma ve savunma ile ilgili konuların (silahsızlanma ve barış gibi) araştırılmasını sağlar. Savunma ekonomisinin kesiştiği ve kapsadığı alanlar ise; kamu maliyesi, kamu seçimi, mikro ve makro ekonomi, bölgesel ve uluslararası ekonomidir. Savunma ekonomisi son yıllarda bu konuda yapılan çalışma ve araştırmalarla büyük önem kazanmıştır. Savunma ekonomisinin, akademisyenler ve araştırmacılar tarafından, şu üç önemli soru üzerine kurulmuş olduğu söylenebilir. Savunmaya ne kadar kaynak ayrılırsa yeterli olur? Ayrılan bu kaynakların alternatif maliyeti ne kadardır? Ayrılan bu kaynaklar savunma amacını gerçekleştirmek üzere en etkin şekilde (en düşük maliyet) nasıl kullanılmalıdır? Şüphesiz bu sorulara verilen cevaplar söz konusu

---

²⁰ Bulutoğlu, s.239.

²¹ Servet Çıkinlar, *Savunma Harcamaları ve Türkiye'nin Durumu*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. İbrahim Attila Acar), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006, s.25.

ülkenin kısa vadede ve en önemlisi uzun vadede, ekonomik unsurlar ve savunma unsurları üzerindeki hedefleri konusunda belirleyici olacaktır.²²

Kaynak ayrımı hususunda, savunma sektörüne ne kadar kaynak ayrılacağı ve bu kaynakların optimal şekilde nasıl kullanılması gerektiği önemli bir konudur. Savunmaya daha fazla para harcanması gerekir mi diye değerlendirilirken, benzer biçimde bir birim harcamadan ne kadar ekstra koruma sağlandığının da bilinmesi önemli bir husustur. Bir ülkeyi tehdit eden çeşitli unsurların bilinmesi, savunmaya ayrılan kaynaklarda meydana gelen değişiklikler ile tehdit düzeyinde meydana gelen değişikliklerin kıyaslanmasına ve yapılan her birim savunma harcamasının ne kadar ekstra koruma sağladığının tespit edilmesine imkân verecektir.

Bir ülkenin barış zamanında etkili bir caydırıcı güce, savaşta ise başarıya ulaşacak derecede modern ve kuvvetli bir silahlı kuvvete sahip olabilmesi ve bunu devam ettirebilmesi için kuvvetli bir ekonomik güce sahip olması gerekmektedir. Bu da ülke ekonomisi ile ülkenin izleyeceği savunma politikası arasında ve toplumsal refahın iyileştirilmesi ya da gelir ve tüketim düzeylerinin en yüksek seviyeye yükseltmek için tahsis edilen kaynaklar ile savunma hizmetlerine ayrılan kaynaklar arasında optimal denge sağlanması halinde mümkün olacaktır. Bu dengeyi kurarken savunmayı ihmal etmeden ve de savunma harcamalarındaki artışlardan dolayı refah düzeyini azaltmadan hareket edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle uzun vadeli savunma hedefleriyle hükümet ve parlamento tarafından kabul edilmiş olan ekonomik kalkınma planlarının uyum sağlaması gerekir.²³

Günümüzde silah araç ve gereçlerinin maliyeti sürekli olarak artan bir trend izlemekte ve dolayısıyla buna paralel olarak savunma harcamaları da artmaktadır. Bu nedenle ekonomik kalkınma planlarından taviz verilmek pahasına, GSMH'dan savunma harcamalarına ayrılan ödenek oranlarının hızla artışı, ilgili ülkeleri ekonomik darboğazlara sürükleyebilmekte, enflasyon hızını artırabilmekte ve ödemeler dengesindeki açığı da aynı oranda, hatta daha fazla yükseltebilmektedir.

---

²² Bulutoğlu, s.238.

²³ Murat Lütfi Kaşıkara, *Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Savunma Harcamalarının Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkileri*, (Danışman: Prof. Dr. Fevzi Devrim), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1998, s.21-22.

Milli gelirden milli savunmaya ayrılan payın kullanım sorununda, ülkenin tehdidi altında bulunduğu düşman güçlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Tehdidin değerlendirilmesinde mevcut milli güvenlik gücünü ve onun ne kuvvette ve ne değerde olması gerektiğini ve bu güce sahip olmak ve devam ettirmek için milli gelirden ne kadarının milli güvenliğe tahsis edilmesi gerektiği belirlenir. Buna göre olası bir savaş için gerekli kaynakların tahsisinde azami ölçünün ne olacağı her ülkenin siyasetine, fiziki ve moral gücüne ve harp sanayi imkân ve kapasitesine bağlı olarak değişebilmektedir.²⁴ Milli kaynaklardan bir kısmının milli güvenlik amaçlarına tahsis edilmesi konusunda ülkeler arasında belirli bir ölçü yoktur. Böyle belirgin bir kıstas esasen alınamaz, zira en güçlü harp gücünü elinde hazır bulunduran ülke en zengin ülke demek olmadığı gibi, daha az ekonomik harp potansiyeline sahip ülkelere bakıldığında daha büyük askeri bütçeye sahip olarak silahlı kuvvetlerini destekleyebilmektedir. Bu ölçüyü ülkenin jeopolitik konumu, komşu ülkeleri ve ülkenin sahip olduğu yer altı kaynakları belirleyebilmektedir.

Ülkenin bağımsızlığına ve bütünlüğüne yönelik iç ve dış tehlikelere karşı koyabilmek için devlet bütçesinden savunma harcamalarına yeteri oranda ödenek tahsisi, ülkenin varlığını koruyabilmesi için büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla, yani savunma harcamaları ile devletin kaynaklarını en az biçimde zorlayarak silahlı kuvvetleri üstün bir savaş gücüne sahip kılmak için yapılan maliyet araştırma çalışmalarında, öncelikle silahlı kuvvetlerden beklenen görevlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu görevler tespit edildikten sonra silahlı kuvvetlerin nasıl bir teşkilata sahip olmasının gerektiği ve ne şekilde silahlandırılacağı hususlarının incelenmesi gereklidir. Yapılan bu incelemelerde, savunma harcamaları için milli gelirden ayrılan ödeneğin en verimli bir şekilde kullanılması diğer bir deyişle, savunma ihtiyaçlarının en ekonomik bir yöntemle karşılanması amaçlanmalıdır.

1.2.2. Savunma Sanayi ve Harcamalarının Dışsal Boyutu

Bir iktisadi birimin faaliyetlerinin, başka iktisadi birim veya birimlerin fayda veya maliyet fonksiyonuna olan etkileri olarak tanımlanabilen “dışsallık” veya

---

²⁴ Kaşıkara, s.26.

“dışsal ekonomiler” kavramı²⁵ konusunda ilk teorik çalışmayı “*Principles of Economics*” adlı eseriyle ünlü İngiliz iktisatçı Alfred Marshall’ın yaptığı genel kabul görmektedir. Marshall, İngiltere ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki ekonomik büyümeyi incelemiş ve birey başına üretkenlikte kaydedilen artışı açıklamaya çalışmıştır.²⁶ İçsel ekonomilerin yanı sıra dışsal ekonomilerden de bahseden Marshall, bu kavramı endüstri içindeki firmaların üretim maliyetleri incelenirken artan getirileri açıklamak için kullanmıştır.²⁷

Dışsallıklar birbirinin ikamesi olmamakla birlikte, literatürde genel kabul görmüş dört ayrı sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bunlar pozitif-negatif dışsallıklar, üretim-tüketim dışsallıkları, marjinal-inframarjinal dışsallıklar, parasal-teknolojik dışsallıklardır. Şüphesiz bunlardan en çok tartışılanları, dışsallığın; olumlu veya olumsuz etkilerini içeren pozitif-negatif dışsallıklar ve kaynağının üretim veya tüketim faaliyetleri olarak ayrıldığı üretim-tüketim dışsallıklarıdır.

Dışsallık nedeniyle ortaya çıkan dışsal fayda ya da maliyetler üretilen malın fiyatına ilave edilmez. Bu durum kaynakların etkin dağılımını engeller ve dolayısıyla devlet müdahalesini gerekli kılar. Bu nedenle devlet, dışsallıkların söz konusu olduğu faaliyetlere toplumsal faydayı dikkate alarak müdahalede bulunur. Bu bağlamda devlet olumlu dışsallıkların artırılmasını, olumsuz dışsallıkların önlenmesini sağlamaya çalışır. Olumlu dışsallık sağlayan faaliyetleri hem kendisi üretir hem de üreten özel sektörlerini çeşitli şekillerde teşvik eder.²⁸

Savunma hizmeti, tüketimde dışlamanın ve rekabetin olmaması özellikleri ile tam kamusal mal özelliklerine sahiptir. Ancak özellikle son yıllarda üretim faaliyetleri ve hizmetin sunumu anlamında özel kesimin de etkinliği göze çarpmaktadır. Ayrıca savunma, ulusal bir kamusal mal olmasına rağmen önemli küresel etkilere sahiptir. Tam kamusal mallarda olduğu gibi, savunma hizmetinde de devletin amacı dışsal faydalar sağlamak ve negatif dışsallıklara piyasa çözümlerinin

---

²⁵ Coşkun Can Aktan, Dilek Dinleyici, İstiklal Y. Vural; *Kamu Ekonomisi ve Kamu Politikası*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006, s.12.

²⁶ Sinan Sönmez, *Kamu Ekonomisi Teorisi: Kamu Harcamalarında Etkinlik Arayışı*, Teori Yayınları, Ankara, 1987, s.123.

²⁷ Erol Manisalı, *Dışsal Ekonomiler ve İktisadi Gelişme*, İstanbul Üniversitesi Yayın No:1606, Sermet Matbaası, İstanbul 1971, s.5.

²⁸ Pehlivan, s.48.

etkin olmadığı durumlarda çeşitli müdahalelerle engel olmaktır. Ancak, savunmanın üretim ve tüketim sürecinde özellikle çevre ve insanlar üzerinde ciddi anlamda negatif dışsallıklara neden olduğu da son yıllarda tartışılan bir konudur. Bu dışsallıkların çözümü konusunda devletler etkisiz kalabilmekte, dolayısıyla Birleşmiş Milletler gibi küresel aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Savunmanın insanlar, çevre ve özellikle ekonomi üzerindeki etkilerini ve olumlu ve olumsuz dışsallıklarını rasyonel bir şekilde ortaya koyabilmek için, üretimin gerçekleştirildiği sanayi anlamında ve kamusal harcama boyutu ile ele alınması ve değerlendirmesi önem arz etmektedir.

1.3. Savunma Sanayinin Tanımı

Kamusal bir hizmet olan milli savunma, devletlerin temel varlık sebeplerinden biri olan milli egemenliğin en önemli koşuludur. Devletlerin millî egemenliklerini korumak ve ülke güvenliklerini sağlamak için caydırıcı bir silahlı kuvvetlere; silahlı kuvvetlerin ise güçlü bir savunma sanayine dayandırılması gerekmektedir. Bu nedenle, ülkelerin güvenliğinin sağlanması ve uluslararası alanda etkili siyaset izleyebilmesi için, ihtiyaç duydukları yeterli ve etkin bir askerî gücün oluşturulmasında; silah sistemlerinin üretimi, dolayısıyla da savunma sanayi, çok önemli bir yer tutmaktadır. Savunma sanayinin bu kritik öneminden kaynaklanan, farklı bakış açıları nedeniyle, çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları şu şekildedir: Savunma sanayi, genel sanayiden soyutlanamayan, ülke savunması için ihtiyaç duyulan her türlü silah, mühimmat, araç ve teçhizatın üretimi ve bakımını yapan ve imalat sanayinin hemen hemen her alanı ile ilgisi olan bir sanayi organizasyonudur.²⁹ Diğer bir tanımla, bir ülkenin savunmasında ihtiyaç duyulan her türlü savunma teçhizatının üretimiyle ve hizmetlerinin planlanmasıyla ilgilenen ve bütün endüstriyel iş kollarını kapsayan organizasyondur.³⁰ Bir başka tanımla ise savunma sanayi, her türlü stratejik ve taktik amaçlarla, saldırı ve savunmaya yönelik silah sistemlerini ve askeri donanımları geliştiren ve özellikle,

---

²⁹ Aziz Akgül, *Dünya Savunma Harcamaları ve Savunma Sanayilerinin Yapısı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1987, s.12.

³⁰ Oktay Alniak, *Savunma Sanayii ve Tedarik Hakkında Düşünceler*, Genel-Kurmay Basımevi, Ankara, 2001, s.101.

yatırım malları üreten sanayi kolları başta olmak üzere, diğer bütün ekonomik faaliyet alanları ile çok yakın bir işbirliği içerisinde olan, özel ve kamu kuruluşlarının mülkiyetindeki firmalar topluluğudur.³¹

Savunma sanayinin tanımı üzerine çok farklı görüşler bulunmakta, bir kısım görüşler savunma sanayini imalat sanayinin diğer sektörlerinden ayrı, başlı başına ayrı bir sektör olarak ele alırken; karşı görüşler, savunma sanayini tüm imalat sanayi sektörlerinin bir bileşkesi olarak değerlendirmektedir.³² Savunma sanayi, genel ekonomik yapının bir parçası olarak ekonominin diğer sektörlerindeki faaliyetlere benzer nitelikler taşımakla beraber, kendi niteliğinden kaynaklanan farklılıklar da içermektedir. Bu farklılıklardan bir kısmı genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

- Yüksek teknolojiye dayanan hassas üretim teknikleri gerektirmesi,
- Özel kalite standartlarına sahip olması,
- Yetişmiş insan gücüne ihtiyaç duyması,
- Sürekli olarak en yeni teknolojileri kullanmayı gerektirmesi,
- Yüksek miktarlarda yatırım gerektirmesi,
- Güvenilirlik, gizlilik gibi özel koşulları olması, nedeniyle diğer sanayi kollarından ayrılmaktadır.³³

Ulusal güvenliğe ilişkin konular ve ilgili kuruluşların en yaygın özelliklerinden biri stratejik bilgilerin dış güçlerin erişiminden uzak tutulması ihtiyacı üzerine bina edilen gizlilik olgusudur.³⁴ Askeri sistemlerin özellikleri gizli tutulmalı, avantaj ve dezavantajlar sadece bu askeri sistemlerin kullanıcıları tarafından bilinmelidir. Sistemlerin özellikleri, kullanıcının müsaade ettiği ölçüde açıklanmalıdır. Aksi takdirde hassas noktaların istismar edilerek; silah sistemlerinin etkisinin azaltılması, etkisiz hale getirilmesi ya da ülkenin sahip olduğu silahın kendisine karşı bir silah olarak kullanılması olasıdır. Ayrıca, savunma sistemlerinin, kuvvetli taraflarının bilinmesi, düşmanın bu konuda tedbir almasını sağlayacaktır. Bu durumda, savunma

---

³¹ Muammer Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Bşk.lığı Yayını No:3, Ankara, 1989, s.31.

³² Osman Gür, *Türk Silahlı Kuvvetlerinin Savunma Sanayi Yoluyla Ülke Gelişimine Katkısı*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1998, s.36.

³³ MSB, "Savunma Sanayi Politika ve Stratejisi Dokümanı", http://www.msb.gov.tr/Birimler/ARGE/html/04A_savunmasanayi.htm, (11.05.2009).

³⁴ Cemal Acar, *Ekmek ve Silah*, Ötüken Neşriyat A.Ş., Yayın No:710, İstanbul, 2007, s.105.

sanayinin, gerek barış zamanında caydırıcılık sağlama, gerekse muharebe esnasında düşmana karşı üstünlük elde etme fonksiyonlarının işleyebilmesinde zorluklarla karşılaşılabilir. Bu nedenle gizliliğin sağlanması önemli olan ürünlerin ulusal olmasında çok büyük faydaları vardır ve hatta bu adeta bir zorunluluktur. Güvenlik gibi stratejik öneme sahip bir konuda ülke fertlerinin yeterli harcamaların yapıldığı hususunda bilgilendirilmesi güven duygusunu geliştirirken, açıklık ve şeffaflık anlayışına karşıt olarak gizliliğin benimsenmesi ise harcamaların yetersiz olduğu veya gereğinden fazla yapıldığı hususunda şüphelerin oluşmasına yol açabilecektir.³⁵ Bu nedenlerle devletlerin, savunma potansiyelleri hakkında kritik bilgileri gizli tutmaları, ancak iç ve dış tehditlere karşı güçsüz olmadıkları konusunda ülke fertlerine ve diğer devletlere karşı güçlü bir savunma gücü imajı verebilmek için bir takım bilgileri açıkça ortaya koyabilmeleri, dengeli bir siyasetin izlenmesi için iki önemli uç noktayı ifade etmektedir. Savunma sanayinin diğer sanayi kollarına göre sahip olduğu bu önemli hususlar, kimi devletlerin sahip oldukları savunma sistemlerini olduğundan daha çok, kimi devletlerin ise olduğundan daha az gösterme çabalarının ortaya çıkmasına yol açtığı söylenebilir.

Savunma sanayi ve savunma harcamaları, gelişmiş, gelişmekte olan veya az gelişmiş bütün ülkelerin ekonomilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle sanayileşmiş, yüksek teknolojiye sahip ülkeler; savunma sanayi ürünlerinin üretimini, diğer ülkelere satışını ve bakım onarım faaliyetlerini sürekli olarak kendi kontrollerinde tutarak uluslararası alanda aktif bir rol üstlenmeye çalışmaktadırlar. Savunma sanayini millileştiremeyen ülkeler ise ihtiyaç duydukları donanımları gelişmiş ülkelere tedarik etmektedirler. Ancak, silah satıcısı ülkeler, alıcı ülkelerin kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarıyla çatışmaya girişmeleri durumunda, bu ülkelere yaptıkları silah transferlerini durdurma imkânlarına sahip bulunmaktadır.³⁶ Böylece savunma sanayisi güçlü olan ve satıcı konumunda bulunan ülkeler uluslararası platformlarda, güçlerini siyasi bir koz olarak kullanılabilmektedirler.

Savunma sistemlerinde dışa bağımlı olunmaması, sistemlerin gizliliğinin korunması ve güvenilir olması için, yabancı şirketlerle kurulacak ilişkilerin orta ve

---

³⁵ Acar, s.106.

³⁶ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.15.

uzun vadede savunma sanayinin millileştirilmesinin önünü kesmeyecek şekilde düzenlenmesi, yerli savunma sanayinin gelişmesi açısından önem arz etmektedir.³⁷ Savunma sanayinin millileştirilmesi, dışa bağımlılığın azaltılması hususunda etkin bir rol oynayarak, silah ihtiyacının tamamı karşılanmasa bile kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen bir ülke olma yolunda ilerlenmesine önemli katkılar sağlayacaktır.³⁸ Ayrıca güçlü bir savunma sanayi, askeri gücün yanında siyasi gücü de beraberinde getirecek ve savunma sanayini millileştiren ülkelerin dünyada ve bölgesinde etkili siyasetler izlemesinde etkin bir rol oynayacaktır.³⁹

1.3.1. Savunma Piyasasının Değerlendirilmesi

Savunma sanayi ürünleri piyasası, silah teknolojisine ilişkin araştırma ve geliştirme çabaları ile silah sistemleri, alt sistemleri ve parçalarının üretiminin gerçekleştirildiği, savunma ile ilgili ihtiyaçların karşılanması için çeşitli işletmelerle ticari faaliyetlerin yapıldığı bir piyasadır. Savunma sanayi piyasası, alıcı ve satıcıların piyasadaki rolleri, ürün özellikleri, talep ve arz dengesi gibi çeşitli konularda serbest piyasaya göre farklılıklar göstermektedir. Silah geliştirme programlarındaki iç ve dış belirsizlikler, risk, geliştirme süresi ve büyük finansman ihtiyacı, silah fiyatlarının tespit biçimi ve silah özelliklerinin müşteri tarafından tespit edilmesi, çoğu kez savunma sektörünün serbest piyasa sisteminden farklı bir yapıda olmasına neden olmaktadır.⁴⁰

Savunma sanayi ürünleri piyasası kendine has özellikleri nedeniyle sivil piyasadan ayrılmaktadır. Örneğin savunma sanayi piyasasında genellikle az sayıda ve büyük ölçekli firmalar bulunmakta, piyasaya giriş ve çıkışta çeşitli engeller söz konusu olabilmekte ve devlet belirleyici ve karar verici olarak piyasada etkin bir rol üstlenmektedir. Buna karşın serbest piyasada çok sayıda firma söz konusudur, piyasaya giriş ve çıkışlar savunma sanayi piyasasına nispeten daha serbesttir, piyasa

---

³⁷ Ahmet Mithat Kızıroğlu, *Savunma Sanayi ve Özelleştirme Açısından Değerlendirilmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Turgut Özkan), Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.216.

³⁸ Acar, s.75.

³⁹ Cenap Duru, Mehmet Hoşder, *Milli Güvenlik Siyasetinin Oluşturulması*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994, s.36-37.

⁴⁰ DPT, "Makine İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu", *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara, 2000, s.97.

hacmi alıcı ve satıcı tarafından belirlenir ve devlet piyasada karar verici olarak değil düzenleyici olarak bulunur ve ancak aksaklıklar söz konusu olduğunda piyasaya müdahale eder. Bunun yanı sıra nitelikli eleman ihtiyacı gerektirdiğinden savunma sanayinde işgücü hareketliliği nispeten daha azdır. Ayrıca savaş durumu, ülkeler arası gerilimler, ülkelerin bölgelerinde daha güçlü konuma gelme istekleri vb. durumlar savunma sanayi ürünlerinin arz ve talebi üzerinde önemli etkilere sahip olduğundan savunma sanayi piyasasının serbest piyasaya kıyasla daha kararsız bir piyasa yapısına sahip olduğu söylenebilir.⁴¹

Silah sistemlerine olan talepte hızlı artış veya düşüşler yaşanabilir. Bu ani değişikliğin sebepleri stratejik veya teknolojik olabilir. Ekonominin diğer sektörlerinin aksine, savunma ürünleri piyasasında üretim sipariş esasına göre yapılır. Başka bir deyişle, üretim satış sonrası başlar. Stok için üretim ise ancak yetkili otoritelerin talebine bağlı olarak yapılır ya da hiç yapılmaz. Ancak, silah sistemlerine olan ihtiyacın ne zaman, nerede ve nasıl ortaya çıkacağı kesin olarak bilinemediğinden barış zamanında geliştirilip üretilen silahların, talep sahibi tarafından stoklanması gerekebilmektedir. Talep ile ilgili bu belirsizlikler, özel sektörün savunma piyasasına giriş tercihi noktasında da önemli bir etkiye sahiptir.⁴²

Savunma ihtiyaçlarının özellikleri sebebiyle, savunma sektöründe satış fiyatı genellikle ticari piyasadakinden daha az önem taşımaktadır. Silah talebi, fiyattan çok silah sisteminin kendisinden beklenen görevi gerektiği şekilde yapıp yapamayacağına ve performansına bağlı olarak değişmektedir. Yani alıcı için fiyat, silah sisteminin performansından daha az öneme sahiptir, hatta ikinci plandadır. Alıcı için, üretilecek ya da satın alınacak silah sisteminin teknolojik yapısı ve zamanında tedarik edilip edilemeyeceği hususları çoğu kez daha önemlidir.

Savunma sanayinde ileri teknolojilerin kullanılması, tasarlanması, üretimi ve kullanımı, araştırma, üretim, kalite, proje yönetimi, müşteri ilişkileri gibi alanlarda üstün nitelikli uzman personel gereksinimi doğurmakta ve bu işgücünün yetişmesine olanak sağlamaktadır. Sektördeki işgücünün diğer bir özelliği de yüksek maliyetli bir

---

⁴¹ DPT, “Makine İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, s.97-98.

⁴² Erdoğan Alkin, Yüksel Ülken, “Savunma Sanayii”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985, s.168.

yapıya sahip olmasıdır. Ayrıca askeri teknolojilerin hızla değişmesi, bu teknolojileri kullanma yeteneğine ve kabiliyetine sahip nitelikli personel talebi oluşturmaktadır. Bu nedenle askeri teknolojinin yanı sıra bu teknolojileri kullanabilen iyi eğitim görmüş yüksek vasıflı personel ihtiyacının kesintisiz karşılanması da önemli bir konudur.⁴³

Savunma sanayi piyasasının en önemli özelliklerinden biri ileri teknoloji gerektiren üretim tekniklerine ihtiyaç duyan ürünlerin alınıp satıldığı bir piyasa yapısına sahip olmasıdır. Savunma sanayi üreticileri, uluslararası piyasada rekabet edebilmek için yoğun bir şekilde Ar-Ge faaliyetlerinde bulunmaktadır.⁴⁴ Bu durum, üretim politikası açısından önemli olduğu gibi, uluslararası ilişkilerde de ayrı bir önem arz etmektedir. Savunma sanayi, teknoloji temelli bir sanayi dalı olması nedeniyle, çok kısa sürede teknolojik eskimeye maruz kalabilmektedir. Mevcut savunma sistemlerinin, teknolojik eskimeye maruz kalmaması ve diğer ülkelerin gerisinde kalmaması için, sürekli yenilenmesi, geliştirilmesi ve devamlılığın sağlanması gerekmektedir. Bu nedenle ülkelerin, üretimin devamlılığını sağlayacak ve teknolojik yeteneklerini muhafaza edecek şekilde politikalar izlemesi önemlidir.⁴⁵

1.3.2. Savunma Sanayi Ürünlerinin Özellikleri

Hızla gelişen ve değişen teknolojilerin, ilk olarak savunma sektöründe uygulama alanı bulması, savunma imkân ve kabiliyetlerinin her an muhtemel tehdit unsurlarını caydırıcı ve bertaraf edici düzeyde tutulmak istenmesi ve yüksek maliyetleri nedeniyle yoğun lojistik ve modernizasyon programlarına ihtiyaç duyulması gibi hususlar, savunma ürünlerine duyulan ihtiyacı, nitelik ve zamanlama bakımından diğer iktisadi mallardan ayıran özellikler arasında sayılabilir.

---

⁴³ Turan Yazgan, *Harpte Beşeri Kaynaklar*, Harp Ekonomisi, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985, s.147.

⁴⁴ Joel L. Johnson, "Financing The Arms Trade", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 535, September 1994, s. 113.

⁴⁵ Ceyhun Dabağır, *Savunma Sanayinin Durumu ve Dışa Bağımlılığın Azaltılması Yönünde Uygulanması Gereken Stratejiler ve Özel Sektörün Bu Konudaki Katkılarının İncelenmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Şamil Ünsal) Harp Akademileri K.lığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s.9-10.

Askeri güç, devletlerin siyasi gücünün değerlendirilmesinde önemli bir etkidir.⁴⁶ Günümüzde devlet otoritelerinin savaş konusundaki eski, askeri harcamaların sadece savaşlarla sınırlı olduğu anlayışı değişmiş; bunun yerine barış durumunu da kapsayacak ve caydırıcılık sağlayacak anlayış benimsenmiştir.⁴⁷ Ülkeler; barış zamanında caydırıcılık sağlayarak, harp zamanında ise düşmana üstünlük sağlayarak, ülkenin güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak ve millî menfaatlerini korumak maksadıyla, savunma sanayi ürünlerine ihtiyaç duyarlar.

Kamusal mal niteliği taşıyan savunma ürünlerine olan talep, silahlı kuvvetlerin büyüklüğü ve GSMH imkânlarının karışımından oluşan bir bileşim tarafından belirlenmekte olup, fiyattan çok, yüksek performans ihtiyacına bağlı bulunmaktadır. Bu haliyle savunma ürünlerine olan talep inelastik bir görünüm arz etmektedir.⁴⁸ Bununla beraber sivil amaçlı bir ürünün esas yapısı yavaş yavaş değişmekte ve ürün üzerinde değişiklik yapma ihtiyacı zamanla ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, bir silah sisteminin üretimi henüz bitmeden, söz konusu silah teknolojik olarak eskiyebilmektedir.⁴⁹ Bu nedenle, ileri teknoloji ve yüksek kalite, savunma ürünleri imalatında kritik bir öneme sahiptir.

Savunma sanayi ürünleri uluslararası boyutlarıyla ülkelerin dış politikalarında son derece önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle savunma sanayinin, ekonomik açıdan devamlılığının sağlanması için ihracata yönelik üretim yapılması önemli bir faktördür. Savunma sanayinin ülke sanayileşmesinde itici bir güç olması, sivil sanayinin gelişimine olumlu etki yaparak, askeri sanayi ile sivil sanayinin bütünleşmesi sonucu üst düzey ürünlerin üretilmesine yol açmakta, böylece uluslararası alanda rekabet gücünü ve ülke ihracatını olumlu yönde etkilemektedir.⁵⁰

Savunma sanayinde nihai ürün bir silah olduğu için ister taktik, isterse stratejik bir ürün olsun bu silahların en önemli kullanıcıları devletlerdir. Dolayısıyla, devletler, özel sektör de olsa, kamu sektörü de olsa savunma sanayinde faaliyet

---

⁴⁶ Mikdat Çakır, *Savaş Sosyolojisi*, Özel Sosyoloji Alanları Serisi:1, Mars Matbaası, Ankara 2004, s.122.

⁴⁷ Duru, Hoşder, s.36.

⁴⁸ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, s.54.

⁴⁹ Akgül, s.40.

⁵⁰ Alkin, Ülken, s.168.

gösteren tüm imalatçıların ürünlerini satın alma durumunda olan en önemli müşterilerdir.⁵¹ Bu nedenle devletler, ihtiyaç duyulan silahların alınması ve yaptırılması sırasında isteklerini, önemli bir alıcı olmanın verdiği avantajlardan faydalanarak söz konusu üreticilere kabul ettirmeye çalışırlar.

Savunma sanayi ürünleri, kapsamlı projelerle gerçekleştirilen, değişik boyut ve teknolojilerdeki tehditlere karşı koyabilmek için en uç ve ileri teknolojileri kullanmayı gerektiren ürünlerdir. Değişen tehdit boyutlarına ve yeni tehditlere karşı koyabilmek için en ileri teknolojilerle üretilen sistemlerin kullanılması ülkeler açısından caydırıcı bir güç olma yolundaki en önemli faktörlerden biridir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar olan dönemde yaşanan teknolojik gelişmelere paralel olarak, ülkelerin diğer ülkelere askerî üstünlük sağlamak amacıyla, yüksek teknolojileri içeren savunma sanayi ürünlerini geliştirme ve üretme eğilimlerinin arttığı söylenebilir. Ayrıca savunma sanayinde yüksek teknolojik sistemler kullanıldığından, bu sistemlerin ekonominin diğer kesimlerine pozitif bir dışallık sağlaması ve gelişmesine katkıda bulunması beklenebilir.⁵²

Savunma sanayi sektörünün en önemli özelliklerinden biri de kalite kavramına verdiği özel önemdir. Üretim sürecinin her aşamasına kalite anlayışının hâkim kılınması ve personelin üretim anlayışında mutlak bir standart yakalanması çok önemli bir faktördür. Bu nedenle savunma sanayi ürünleri, tasarımından envantere girene kadar her aşamada yoğun bir kalite denetimine tabi tutulmaktadır. Burada temel amaç, ürünün alımına esas teşkil eden sözleşme ve şartnamedeki hükümler ve teknik özelliklerin tam olarak karşılayıp karşılamadığının ve ürünün ulusal ve uluslararası standartlara uygun olarak üretilip üretilmediğinin denetlenmesidir. Bu durum üretilen nihai ürünün maliyetini yükseltici bir unsur olarak kabul edilebilir.

Savunma sanayi ürünleri, uzun bir tasarım aşamasına ve kullanım süresine sahip ürünlerdir. Ürünün geliştirilmesi sürecinden envantere girmesine kadar geçen süredeki maliyetlerin çok yüksek olması, kullanıcı eğitimi, ürünü idame ettirecek

---

⁵¹ Fikret Ülger, *Türk Savunma Sanayii*, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, Ankara, 1997, s.8.

⁵² Selami Sezgin, "Savunma Harcamaları, Terörizm ve Ekonomi", *Stradigma.com e-dergi*, S. 5 Haziran 2003, s. 2, <http://www.stradigma.com/index.php?sayfa=makale&no=70>, (04.06.2009).

bakım onarım altyapısı ve teknik kadroyu yeniden oluşturmanın zorlukları savunma sanayi ürünlerinin kullanım sürelerinin uzun olmasını ve dayanıklı olmasını zorunlu kılmaktadır. Yeni ürünlerin envantere girmesinin uzun süreler alması ve ürünün uzun süre kullanımda kalması, buna karşılık tehditlerin sürekli değişmesi ve teknolojik gelişmeler, üretim aşamasında ve envantere girdikten sonra ürünlerin belli aralıklar ile iyileştirilmesini gerekli kılmaktadır.⁵³ Ayrıca ana sistemlerinin kullanım sürelerinin uzun olması; tedarik edilmelerini müteakip uzunca bir süre bunlara ihtiyaç duyulmamasına ve talep edilmemesine de neden olmaktadır.

1.3.3. Savunma Sanayi Firmaları

Savunma sanayi firmaları, mülkiyet yönünden kamu, özel, ya da bunların karışımı olabilmektedir. Bu yapı, ülkelerdeki siyasal ve ekonomik sistemlerle, sanayileşme düzeylerine göre farklılıklar göstermektedir. Genellikle, büyük yatırımları gerektiren, kârlılığı az olan ve askeri nedenlerle özel sektöre bırakılmasında sakıncalar bulunan bazı savunma sanayi kolları, kamu tarafından üstlenilirken, geriye kalan alanlarda özel firmalar faaliyet gösterebilmektedir. Piyasa ekonomisinin hâkim olduğu ülkelerde özel sektörün savunma sanayine büyük ölçüde katıldığı görülmektedir. İleri derecede sanayileşmiş bir ekonomik yapıya sahip ülkelerde ise özel sektörün hâkimiyeti söz konusu olabilmektedir.⁵⁴

Genel ekonomik ve sınaî yapının bir parçası olarak diğer sektörlerdeki faaliyetlerle benzerlikler göstermekle beraber, savunma sanayi firmaları bir takım ayırt edici özelliklere sahiptir. Bunlar, kullanılan ileri teknoloji, hedeflenen yüksek kalite, az sayıda müşteriye hitap eden ve politik etkilere maruz kalabilen bir pazar, üretim için ihtiyaç duyulan büyük ve özel yatırımlar vb. gibi hususlardır. Dünyadaki savunma sanayi kuruluşlarına baktığımızda ilk dikkatimizi çeken olgu firmaların büyüklüğüdür. Yukarıda belirtildiği gibi, büyük boyutlu projeleri gerçekleştirmek için büyük yatırımlara gereksinim duyulmakta, pahalı uzman kadrolar yetiştirilmekte, büyük Ar-Ge harcamaları yapılmaktadır.

---

⁵³ DPT, “Makine İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, s.101.

⁵⁴ Alkin, Ülken, s.169.

Normal olarak, sivil piyasaya yönelik üretim yapan bir firmanın amacı maliyetleri minimize etmek ve eline geçecek kârı maksimize etmektir. Ancak, savunma sanayi firmalarının temel amacı kârın maksimizasyonu değildir. Bu firmalar, klasik kâr-zarar ilişkisinden farklı bir işleyiş tarzına sahiptirler. Ancak savunma sanayindeki firmaların sivil piyasadaki firmalarla karşılaştırıldığında daha yüksek kârlarla çalıştıkları görülmektedir.⁵⁵

Silah üretiminde, maliyetten daha çok istenilen silahın istenilen zaman süreci içerisinde temin edilmesi alıcı açısından ön plandadır. Firma ise silah üretimini zamanında yapmayı amaçlar. Savunma sanayi firmaları savaş, kriz gibi dönemlerde artan talebi karşılayacak şekilde tesis edilmektedir. Dolayısıyla bu firmalar her zaman tam kapasite ile çalışmazlar. Bu sebeple talep düşüken, kapasite de düşük olacak ve maliyetler doğal olarak yüksek olacaktır.

Savunma sanayi projeleri, yüksek maliyetler, güçlü idari ve teknik kadrolar, stratejik politikalar gerektiren büyük boyutlu yatırımlardır. Ayrıca bu projeler, devletler açısından hayati öneme haiz olup kısa vadeli politikalarla değerlendirilemezler. Bu nedenle tüm üretim safhaları boyunca, çok büyük miktarlarda ve uzun süreli yatırımlar gerekmekte ve büyük ölçekli firmalar söz konusu olmaktadır. Ayrıca savunma sanayi kuruluşları, her düzeyde işi kendileri yapmamakta, pek çok konuda yan sanayiden yararlanmaktadırlar. Gelişmiş ülkelerde, büyük savunma sanayi şirketlerinin yanında çok sayıda küçük ölçekli şirket, büyük projelerde uzmanlık alanlarına göre alt yüklenici firma olarak görev yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, savunma sanayi alanında çok sayıda küçük ölçekli şirketin bulunduğu ve belirli alanlarda uzmanlaştıkları görülmektedir.⁵⁶

Sivil sektörde faaliyet gösteren firmalar, yürürlükteki mevzuat çerçevesinde kendi yönetici kadroları tarafından yönetilir ve denetlenirler. Bu firmaların yönetim kadroları, üretim için sermaye sağlama, üretilecek ürünün seçimi ve miktarının belirlenmesi, ürünün dağıtımı ve fiyatlandırılması gibi konularda kendileri karar alırlar. Savunma sanayi firmaları ise, üretimlerinin her aşamasında devletin sürekli

---

⁵⁵ Muammer Şimşek, “Silah Sistemlerinin Üretiminde Ekonomik Etkinlik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 8, S. 1, 1993, s.148.

⁵⁶ DPT, “Makine İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, s.102.

olarak denetimi altındadır. Alınacak kararlar, uygulanacak politikalar, üretimin yapılması, satın alma vb. konular çeşitli özel ve ayrıntılı yasal düzenlemelere tabidir. Savunma sanayi firmaları, üretilecek silah ve silahın miktarı, fiyatı ve müşterisi hakkında kendi başına karar veremez. Bu tür konularda devletin onayına ve denetimine ihtiyaç duymaktadırlar. Ayrıca tasarım, üretim, dağıtım ve kullanım dâhil sürecin bütün safhalarında devlet ile sıkı bir ilişki içerisindedirler.⁵⁷

Savunma sanayi sektöründe yetişmiş insan gücü, faaliyetlerin her aşamasında önemli rol oynamaktadır. Savunma sanayi üretimleri, genellikle proje tabanlı gerçekleştirilen üretimlerdir. Projeler, oluşturulan proje yönetim ekipleri tarafından yürütülmektedir. Bu proje ekiplerinin ve yöneticilerinin savunma sanayinin kritik yapısı nedeniyle özel olarak eğitilmesi ayrı bir önem arz etmektedir.⁵⁸ Eğitim görececek personelin güncel teknik gelişmelerle donatılması ve bunun devamlılığının sağlanması önemlidir.

Bu firmalar genellikle yüksek teknolojiye ve nitelikli işgücüne sahiptirler. Ancak, silah gibi ürünlerin özelliği nedeniyle, sürekli üretimi her zaman mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla savunma sanayi firmaları kimi zaman atıl kalabilmektedirler. Üretim sürecinde meydana gelen bu kesintiler, bir taraftan gelecekteki ürünlerin maliyetlerini artırmakta ve diğer taraftan da, alternatif maliyetler bakımından önemli kayıplar oluşturmaktadır. Bu nedenle savunma sanayi firmalarının sivil üretime dönüşümü, gerek silah maliyetlerinin düşürülmesi ve gerekse üretimin devamlılığını sağlamak bakımından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu firmalar, genel olarak sivil üretime tamamen dönüşüm esnekliğine sahip değildirler. Bu firmaların sivil üretime dönüşmesindeki esneklik, idari beceri, personelin uyum yeteneği ve teknik donatımın yapısına bağlı bulunmaktadır. Bununla birlikte yine de tam bir dönüşüm esnekliği yoktur. Bazı alanlarda bu dönüşüm tamamen imkânsızdır.⁵⁹ Özellikle, soğuk savaş sonrası dönemde ülkelerin toplam bütçeleri içinden askeri harcamalara ayırdıkları kaynakların azalmaya başlamasına paralel olarak dünya silah ticareti de daralmaya başlamış, başta Rusya

---

⁵⁷ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, s.38.

⁵⁸ DPT, “Makine İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, s.103.

⁵⁹ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, s.39.

ve Ukrayna olmak üzere eski doğu bloğu ülkelerinde askeri sanayi tesislerinin sivil tüketim malları üreten ticari tesislere çevrilmesi konusunda yoğun bir dönüşüm faaliyeti başlatılmıştır.⁶⁰

---

⁶⁰ Acar, s.33-34.

İKİNCİ BÖLÜM: SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI, TÜRKİYE'DEKİ VE DÜNYADAKİ BOYUTLARI

2.1. Kamu Harcamalarının Tanımı

Kamusal ihtiyaçların giderilmesinde devletin temin etmesi gereken çeşitli mal ve hizmetler söz konusudur. Kamunun bu tür ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan ödemelere kamu harcamaları denilmektedir.

Kamu harcamalarının dar ve geniş anlamda tanımı yapılmaktadır. Dar anlamda, kamu hizmetlerinin bedeli olarak merkezi idare tarafından yapılan ödemelere kamu harcaması denilirken; geniş anlamda kamu harcamaları, merkezi idare harcamalarını, yerel yönetim harcamalarını, devletin ve yerel yönetim kuruluşlarının iktisadi faaliyetleri ve sosyal güvenlik hizmetleri nedeniyle katlanılan harcamaları ifade etmektedir.⁶¹

Kamu harcamalarının tavanı siyasal karar organlarınca ülkenin içinde bulunduğu politik ve ekonomik duruma göre belirlenmektedir. Tüm dünya genelinde son dönemde ciddi boyutta artışlar gösteren ve gittikçe artan kamu harcamaları, kaynakların dağılımında, önceliklerin belirlenmesinde ve politika tercihlerde kapsamlı incelemelere konu olmaktadır. Kamu harcamalarını belirleyen faktörleri talep etkenleri ve arz etkenleri olarak ikiye ayırarak incelemek mümkündür. Bu ayırım Tablo 2'de görülmektedir.

Kamu harcamalarının artışını belirleyen birçok etken aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Buradan görüleceği üzere kamu harcamalarının belirlenmesinde savunma harcamaları birçok etkenden sadece bir tanesidir.

---

⁶¹ Akdoğan, s.59.

Tablo 2: Kamu Harcamalarını Belirleyen Etkenler

Artış Etkenleri	Talep Etkenleri				Arz Etkenleri		
	Gelir Artışı			Nüfus artışı	Kentleşme	Üretim Teknolojisi**	İktisadi Sistem***
Kamu Harcamaları	(a)	(b)	(c)*				
Toplam Kamu Tüketimi		+	+	+	+	+	+
Genel Hizmetler	+						+
Yasama/Temsil	+	-	-	-	+	+	+
Güvenlik		+	+		+	+	+
Yargı		+	+	-	+	+	-
Savunma	+					-	
Refah Hizmetleri				+			-
Eğitim		+	+		+	+	
Sağlık			+		+	+	
Konut		+	+	+	+		
Gelir Aktarma			+		+		
Ekonomik Hizmet			+	+			-
Tarım		+					
Sanayi	+	+	+	+			
Ticaret		+					
Turiz/Tatil			+		+		+
Sosyal Güvenlik							
Yaşlılık Sigortası			+	-		+	+
Emekli Ödemesi			+	-		+	+
Belediye Hizmeti		+	+		+		
Çevre Hizmeti		+		+	+		+
Kamu Yatırımları		+	-				
Altyapı		+	-	+	+	-	
İşletme Sermayesi		+					
Gelir Aktarma	+	-	-				+

Kaynak: Bulutoğlu, s.205.

Not: (+)Kamu harcamasının gelir esnekliğinin birimden yüksek,(-) birimden küçük olması olasılığının kuvvetli olduğunu gösterir.

* (a) Sanayileşme öncesini, (b) Sanayileşme aşamasını, (c) Sanayileşme sonrasını göstermektedir.

** Kamu hizmetleri üretim teknolojisinin piyasaya kıyasla geri kalması (emek yoğun oluşu) kamu hizmeti harcamalarını görece artırır (+), daha hızlı gelişmesi emek girdisini azaltır (-).

*** Kolektif piyasa kesiminin genişlemesinin kamu harcamalarına etkisini göstermektedir.

2.1.1. Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması

Kamu harcamalarının sınıflandırılması, aynı alanlara ait veya aynı nitelikteki harcamaların gruplar dâhilinde toplanmasıdır. Sınıflandırma ile bütünü oluşturan gruplar daha iyi görülür ve belli harcama grupları arasında kolaylıkla karşılaştırma yapılabilir. Maliye bilimi içerisinde kamu harcamalarının sınıflandırılması

konusunda çeşitli kıstaslar kullanılmıştır. Bu kıstaslara uygun olarak idari, fonksiyonel ve ekonomik sınıflandırmalar yapılmıştır.

2.1.1.1. İdari Sınıflandırma

İdari sınıflandırma, kamu tüzel kişilerinin harcamalarının gruplandırılmasını öngörür. Geleneksel olarak, harcamalar, harcamayı yapan idari birimlerin esas alınmasıyla sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmanın temelini devletin yapısı ve organları oluşturduğundan, bu sınıflandırmalar organik sınıflandırma adı altında da açıklanabilmektedir.⁶²

Günümüzde ekonomik analizlerde, idari sınıflandırmanın yerini karşılaştırma yapmak için daha açık olan fonksiyonel sınıflandırma almaktadır. İdari sınıflandırmada kuruluşun nereye ve ne miktarda harcama yaptığı, fonksiyonel sınıflandırmada ise, devletin hangi amaçlar için kaynak ayırdığı görülmektedir.

2.1.1.2. Fonksiyonel Sınıflandırma

Devletin farklı organlarının gerçekleştirilen faaliyetlerinin, hizmet alanları ile ilgisi kurularak, bütçeden ayrılan toplam kaynakların tespiti, fonksiyonel sınıflandırma ile mümkündür. Fonksiyonel sınıflandırmada, harcamayı yapan idari birim yerine yapılan hizmet esastır. Amaç, idari birimler aracılığıyla yapılan harcamaların öngördüğü fonksiyonun, başka bir deyişle, devletin yaptığı hizmetin sağladığı fayda ile yüklediği maliyetin tespit edilmeye çalışılmasıdır.⁶³

Bu fonksiyonlar ülkeler arasında ihtiyaca göre farklılıklar gösterebilmektedir. Genel olarak fonksiyonel sınıflandırma; eğitim, sağlık, ulaştırma, savunma, adalet, ekonomik yönlü hizmetler ve genel hizmetler gibi alanları kapsamaktadır. Fonksiyonel sınıflandırma, devletin yapmış olduğu toplam harcamaların hangi kuruluşça yapıldığı yerine hangi amaçlar için yapıldığını göstermektedir.⁶⁴

---

⁶² Pehlivan, s.84.

⁶³ Fevzi Devrim, *Kamu Maliyesine Giriş*, İlkem Ofset, İzmir, 2002, s.105.

⁶⁴ Akdoğan, s.82.

2.1.1.3. Ekonomik Sınıflandırma

Kamu harcamaları iktisadi bakımdan gerçek(reel) harcamalar ve transfer harcamaları olarak ikiye ayrılmaktadır.⁶⁵ Gerçek harcamalar ise etki ve sonuçları bakımından cari harcamalar ve yatırım(semaye) harcamaları olarak ikiye ayrılır.⁶⁶

Cari harcamalar, bir bütçe dönemi içerisinde gerçekleşen, nitelikleri itibariyle her yıl tekrarlanan ve faydaları yapıldığı dönemde yok olan giderler olarak kabul edilmektedir.⁶⁷ Bu harcamalar, ekonominin var olan üretim kapasitesini kullanmak ve cari nitelikli mal ve hizmetlerin finansmanını sağlamak için gerekli mal ve hizmetlerin satın alınmasına yönelik olarak yapılmaktadır.⁶⁸ Devletin personeline ödediği maaş, kiralar, bina elektrik ve su faturaları, akaryakıt, kırtasiye, bakım ve onarım giderleri, cari harcamalar kapsamına girmektedir.⁶⁹

Yatırım harcamaları, üretimi artıran, kaynakların iyi kullanılmasını sağlayan, üretim faktörlerinin verimliliğini olumlu yönde etkileyen, birkaç kez kullanılmakla tükenmeyen ve faydası uzun döneme yayılan mallara yapılan harcamalardan oluşmaktadır.⁷⁰ Yatırım harcamaları; okul, hastane, idare binaları, alt yapı olarak tanımladığımız yol, köprü, baraj, gibi sabit tesislerin yapımı ve makine ve teçhizat alımı için yapılan ödemeleri kapsamaktadır.⁷¹ Bu tür harcamalar kamu ekonomisinde üretim kapasitesinin genişlemesine yol açar. Yatırım harcamalarının etkisi uzun dönemde ortaya çıkacağı için, hükümetler tarafından bazı dönemlerde bu tür harcamalardan kısıntı yapılma olasılığı yüksektir. Böyle bir durumda ekonominin üretim gücünü daraltıcı bir etki ortaya çıkmakta ve üretim kapasitesinin büyümesi sınırlanmış olmaktadır.

Ekonomik yönden sınıflandırmanın ikincisi olan transfer harcamaları ise, devletin herhangi bir mal, hizmet veya üretim faktörü karşılığı olmaksızın, satın alma gücünü bireyler ve sosyal gruplar arasında dağıtmasıdır. Diğer bir ifadeyle gelir

---

⁶⁵ Kirmanoğlu, s.37.

⁶⁶ Bulutoğlu, s.196.

⁶⁷ Akdoğan, s.85.

⁶⁸ Pehlivan, s.84-85.

⁶⁹ M. Hakan Özbaran, "Türkiye'de Kamu Harcamalarının Son Beş Yılı'nın Harcama Türlerine Göre İncelenmesi", *Sayıştay Dergisi*, S. 53, s.118.

⁷⁰ Özbaran, s.118.

⁷¹ Bulutoğlu, s.196.

aktarıcı harcamalardır. Transfer harcamaları; kamulaştırma ve bina satın alımları, kurumlara katılma payları ve sermaye teşekkülleri, iktisadi transferler, mali transferler, sosyal transferler, borç ödemeleri ve fon ödemelerinden oluşmaktadır.⁷²

Transfer harcamaları, gerçek harcamaların aksine, devletin herhangi bir üretim faktörü almaksızın gerçekleştirdiği harcamalar olduğundan ulusal üretim kapasitesi üzerinde doğrudan etkisi yoktur. Fakat ülkedeki gelir dağılımını etkilediğinden, ekonomideki kaynak dağılımı üzerinde etkisi olabilmektedir.

2.2. Bir Kamu Harcaması Olarak Savunma Harcamalarının Tanımı

Savunma hizmeti eski çağlardan beri, ulusların varlığını sürdürülebilmesi için örgütlenmesini ilk tamamlayan hizmetlerden biri olmuştur. Savunma, kamusal bir hizmettir ve kamusal mallar ile karşılanır. Kamusal malları özel mallardan ayıran iki önemli özellik bulunmaktadır. Bunlar; tüketimde rekabetin olmaması ve dışlamanın yapılamamasıdır. Savunma hizmeti bu iki özelliği taşıması nedeniyle kamusal mal kategorisinde yer almaktadır.

Savunma; devletin egemenliğinin, diğer devletlerin egemenlik iddialarına ve müdahalelerine karşı korunmasıdır.⁷³ Bu nedenle savunma hizmetinin, devletin en önemli varlık sebeplerinden biri olduğu ve ülke bütünlüğü için ilk ve en önemli hizmet olarak teşekkül etmesinin gerektiği ifade edilebilir. Ayrıca savunma hizmetinin yerine getirilmesinde devletin ekonomik gücü ve ayırdığı kaynak miktarı, bu hizmetin gerçekleştirilmesi için önemli bir husustur. Bu nedenle savunmanın ekonomiyi, ekonominin de savunma hizmetini karşılıklı ve sürekli olarak etkilediği söylenebilir.⁷⁴

İnsanların topluluk olarak örgütlendikleri ilk yıllardan itibaren var olan savunma hizmetinin iki yönü bulunmaktadır. Birincisi; ülkeye karşı yapılacak bir saldırının caydırılması, ikincisi ise; saldırının gerçekleşmesi durumunda buna karşı konulmasıdır. Savunma hizmetini sağlama, devletin temel görevleri arasında yer

---

⁷² Ahmet Arslan, "Kamu Harcamalarında Verimlilik, Etkinlik ve Denetim", *Maliye Dergisi*, Sayı:140, Mayıs-Ağustos 2002, s.9.

⁷³ Bulutoğlu, s.237.

⁷⁴ Recep O. Ergun, "Harp Ekonomisi", *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985, s.7.

almaktadır ve bu hizmeti yerine getirmek için kamu harcamalarından ayrılan kısım savunma harcamalarını oluşturmaktadır. En geniş anlamda savunma harcamaları; ülke güvenliğinin sağlanması, iç ve dış tehditlerin ve sosyo-politik istikrarsızlıkların ortadan kaldırılması, rejimin yaşatılması, hükümet ve devletin politik meşrutiyetinin temini için yapılan harcamaları içermektedir.⁷⁵

Kamu harcamalarında savunma konusunda yetkili idari birimlerin harcamaları idari sınıflandırma ile, cari nitelikli ve yatırım amaçlı harcamaları ekonomik sınıflandırma ile tespit edilebilmekte, ancak topyekun savunmaya ayrılan kaynaklar sadece fonksiyonel sınıflandırma ile ortaya konulabilmektedir.

Savunma harcamaları ile ilgili standart bir tanımın bulunmadığı söylenebilir. Çünkü savunma harcaması kavramından neyin kastedildiği, hem akademik analizlerde hem de uluslararası politikalarda tam olarak açık olmadığından; ülkelere, uluslararası kuruluşlara, siyasi otoritelere ve akademisyenlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu yüzden devletler, çoğu zaman bu harcamaları kendi amaçlarına uygun olarak tanımlamaktadırlar.⁷⁶

Dar anlamda savunma harcamaları, savunma hizmetine tahsis edilmiş; askeri ve sivil personel ile ilgili harcamalardan, bu sektörle ilgili araç ve gereçlerin (silah, donanım v.s) üretimi, satın alınması, bakım ve onarım giderlerinden, bina, inşaa faaliyetlerinden ve araştırma-geliştirme harcamalarından oluşmaktadır. Geniş anlamda savunma harcamaları; askere, polise, gümrük görevlileri gibi asker benzeri güçlere, savunma sanayine, sivil savunmaya, olağanüstü dönemlerde kısa zamanda silah üretimi faaliyetlerini uyarlayabilecek sivil teşebbüslere, zorunlu yiyecek maddelerinin ve silah sistemleri için gerekli hammaddelerin stoklanması faaliyetlerine yapılan harcamalardan ve yabancı askeri yardımlardan oluşmaktadır.⁷⁷ Kapsamı açısından tanımlamak gerekirse savunma harcamaları; Milli Savunma

---

⁷⁵ Saadet Deger, Somnath, Sen; "Military Expenditure and Developing Countries", *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s.278.

⁷⁶ Filiz Giray, "Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme", *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 5, S. 1, 2004, s.184.

⁷⁷ Ercan Kaya, *Dışa Açılma Döneminde Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ay), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2006, s.9.

Bakanlığı, Kuvvet Komutanlıkları, Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün gereksinimlerini karşılamak için yapılan personel, silah, diğer askeri teçhizat ve mühimmat harcamaları ile yakıt, yiyecek, giyecek vb. yatırım ve transfer harcamalarını kapsamaktadır.⁷⁸

Savunma harcamaları, bir ülkenin belirli bir dönemde kamu harcamalarından ayırdığı pay olup, özellikle son yıllarda, kamu harcamaları içindeki önemi daha da artmaktadır.⁷⁹ Ülkelerin refahları pahasına, milli gelirlerinden, ülke bütünlüğüne yönelik tehdidin artan bir fonksiyonu olarak ayırdıkları bu pay, egemenlik ve ulusal varlığın devamını sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında savunma harcamaları, ülke bütçelerinin büyük bir kısmını oluşturmakta ve sahip olduğu kritik önem nedeniyle, devletlerin vazgeçmesinin mümkün olmadığı, ancak miktarı üzerinde ayarlamalar yapabildiği bir harcama olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, savunma harcamalarının ortaya çıkışında iktisadi nedenlerden çok, politik ve stratejik nedenlerin rol oynamasından kaynaklanmaktadır.

Savunma harcamaları konusunda yapılan çalışmalarda başlıca iki sorun ile karşılaşmaktadır. Bunlar; savunma harcamalarının tanımı ve konu ile ilgili veri temin etme zorluğudur. Savunma harcamalarının içerik ve düzeyi ile ilgili veriler, hemen hemen bütün devletler tarafından bir kamu sırrı olarak görülmekte ve tam olarak açıklanmamaktadır. Savunmaya ayırdıkları kaynakları açıklayan ülkelerin bir kısmı, olduğundan fazla göstererek güçlü bir ülke görüntüsü sunmayı amaçlayabilmekte iken, bir kısmı ise olduğundan az göstererek savunma yatırımlarını gizli tutmayı amaçlayabilmektedir.

Devletlerin savunma harcamalarını kendi istek ve amaçlarına göre tanımlaması ve verilerin güvenilir olmaması nedeniyle, savunma harcaması kavramı konusunda uluslararası analiz ve karşılaştırmalarda çeşitli güçlüklerle karşılaşabilmektedir. Bu güçlüklerle rağmen, savunma harcamalarının kamu harcamaları içinde önemli bir yere sahip olması, akademisyenleri ve çeşitli araştırmacıları bu harcamaların

---

⁷⁸ Gülay Günlük Şenesen, *1980-2001 Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri*, TESEV Yayınları, İç Politika Serisi II, İstanbul, 2002, s.12.

⁷⁹ Nicole Ball, "Defense and Development: A Critique of Benoit Study", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 31, 1983, s.507.

⁸⁰ Kaya, s.8.

güvenlik ihtiyacı ve ekonomi üzerindeki etkilerinin araştırılması hususunda teşvik etmektedir.

2.2.1. Savunma Harcamalarının Sınıflandırılması

Dünyada, savunma harcamalarının hangi unsurlardan oluştuğuna dair fikir birliği yoktur. Çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan, değişik savunma harcamaları tanımları bulunmaktadır. Bu farklılık özellikle, uluslararası düzeyde karşılaştırma yapmayı zorlaştırmaktadır.⁸¹

Her ülke kendi sosyo-ekonomik yapısına göre savunma harcamalarını planlamaktadır. Bir ülkede savunma harcamaları içinde yer alan bir kalem, başka bir ülkede farklı bütçe kalemleri içinde yer alabilir. Örneğin, bir ülkede savunma bakanlığı bütçesinde yer alan bir kalem, başka bir ülkede içişleri bakanlığı bütçesinde ele alınmakta veya benzer adları olan kuruluşlar arasında ülkelere göre fonksiyonel farklılıklar olabilmektedir. Bu durum, bilimsel olarak uluslararası karşılaştırma yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, söz konusu karşılaştırmalarda, BM, NATO, IMF gibi uluslararası kuruluşlar tarafından küçük detaylarla da olsa farklı şekillerde yapılan standart tanımlamalar kullanılmaktadır. Bu üç kuruluş içinde, BM'in yapmış olduğu tanım, en anlaşılır ve detaylı olanıdır. Çünkü bu tanım, özellikle uluslararası karşılaştırmalarda kullanılmak üzere geliştirilmiştir. NATO'nun belirlemiş olduğu tanım ise, öncelikle organizasyon içi hedeflere uygun olması maksadıyla yapılmış, daha sonra diğer veri serilerine temel olabilmesi açısından SIPRI gibi uluslararası kuruluşların verilerine uyumlu hale getirilmiştir.⁸²

Brzoska'ya⁸³ göre savunma harcamalarının uluslararası alanda ele alınışı ve muhtemel harcama kalemleri Tablo 3'de görülmektedir. Tabloya göre savunma konusunda muhtemel harcama kalemleri; silahlı kuvvetlere yapılan ödemeler, savunma ve stratejik amaçlı diğer harcamalar, önceki askeri güçlere ve faaliyetlere yapılan ödemeler, diğer güvenlik kuvvetlerine yapılan harcamalar, diğer sorumluluklar, çeşitli gelirler ve gelecek için zorunlu harcamalardan oluşmaktadır.

---

⁸¹ Giray, s.196.

⁸² Michael Brzoska, "World Military Expenditures", *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s.46.

⁸³ Brzoska, "World Military Expenditures", s.48-49.

Tablo 3: Savunma Harcamalarının Sınıflandırılması

MUHEMEL HARCAMA KALEMLERİ	NATO	IMF	BM
SİLAHLI KUVVETLERE YAPILAN ÖDEMELER			
1. Subaylara ve askerlere yapılan ödemeler	X	X	X
2. Silahlı Kuvvetler içinde veya bağlantılı çalışan teknisyenlere, bürokratlara vb yapılan ödemeler	X	X	X
3. Yukarıdaki personele ve ailelerine yapılan sağlık, sosyal vb. ödemeler ile vergi indirimleri	X	X	X
4. Emeklilere yapılan ödemeler	X	-	X
5. Askeri okul ve hastaneleri	X	X	-
6. Silah üretimine ve ithaline yapılan harcamalar	X	X	X
7. Altyapı inşaatı, konut vb. harcamalar	X	X	X
8. İşletme ve bakım	X	X	X
9. Diğer alımlar	X	X	X
10. Askeri araştırma-geliştirme harcamaları	X	X	X
SAVUNMA/STRATEJİK AMAÇLI DİĞER HARCAMALAR			
11. Stratejik malların stoklanması	x ^a	-	-
12. Silah, teçhizat vb. depolanması	x ^a	X	-
13. Silah üretimi/dönüşümü sübvansiyonları	X	-	-
14. Diğer ülkelere askeri yardım	X	X	X
15. Uluslararası organizasyonlara (BM, askeri ittifaklar vb.) yapılan katkılar	X	X	-
16. Sivil savunma	-	X	X
ÖNCEKİ ASKERİ GÜÇLERE/FAALİYETLERE YAPILAN			
17. Gazilere vb. yapılan ödemeler	-	-	-
18. Savaş borçlarına ödemeler	-	-	-
DİĞER GÜVENLİK KUVVETLERİNE ÖDEMELER			
19. Jandarma	x ^b	x ^b	x ^b
20. Sınır/sahil koruma	x ^b	x ^b	x ^b
21. Polis	x ^b	-	-
DİĞER SORUMLULUKLAR			
22. İnsani/kaza tazminatları	X	-	-
23. BM Barış Gücü	X	X	-
GELİRLER			
24. Askeri okullar, Hastaneler, şirketler	Y	Y	Y
25. Askeri alt yapının sivil kullanımı	Y	Y	Y
26. Önemli kişi taşımaları	Y	Y	Y
27. Teknoloji ve patent satışları	Y	Y	Y
28. Üretim sübvansiyonları geri ödemeleri	Y	Y	Y
29. Diğer ülkelerden askeri yardımlar	-	-	x ^b
GELECEK İÇİN ZORUNLU HARCAMALAR			
30. Kredili tedarik	X	X	-
SEMBOLLER			
(X), savunma harcamalarında dahil kalemler; (-), savunma harcamalarına dahil olmayan kalemler; (Y), gelir olarak planlanmış kalemler; (a), işletimi ve finansmanı savunma kuruluşlarınca üstlendiği durumlarda; (b), askeri amaçla eğitilip, donatılıp kullanılmaları durumunda.			

Kaynak: Brzoska, "World Military Expenditures", s.48-49.

Muhtemel harcama kalemleri; NATO, IMF ve BM tarafından ele alınış biçimiyle incelendiğinde, aralarında çok önemli farklılıklar bulunmadığı görülecektir.

2.2.2. Savunma Harcamalarının Nedenleri

Çok eski çağlardan beri devletlerin varlığının en önemli göstergelerinden biri olan savunma ve güvenlik, önemli bir kamu hizmeti olarak kabul edilmiş ve bu hizmetin yerine getirilebilmesi ve tehdit durumlarında ülke güvenliğinin sağlanabilmesi için milletlerarası ilişkilerde en son başvurulacak yol olan askeri güç unsurlarının sürekli olarak geliştirmesi ve herhangi bir saldırı durumu için hazır durumda bulundurulması amaçlanmıştır. Çünkü devletler ancak güçlü bir ekonominin yanı sıra güçlü bir silahlı kuvvetlere sahip olurlarsa varlıklarını ve birliklerini güvence altına alabilirler. Yeterli askeri gücü gereken zaman ve yerde ortaya koyamayan bir devletin varlığı, büyük ölçüde tehlikeye girmektedir.

Ülkelerin çoğunluğu, kendilerini muhtemel bir saldırıya karşı korumak veya düşmanı saldırıdan caydırmak amacıyla silahlanmaktadır. Burada asıl önemli olan nokta, bir ülkenin kendini savunabilmesi için ne kadar savunma harcamasının yeterli olduğudur. Bu sorunun yanıtı ise ülkeden ülkeye değişmektedir. Savunma sanayisini kurmuş, silah üreten ve satan gelişmiş ülkelerde savunma harcamalarının, ekonomik faktörlere bağlı olmadığı, buna karşılık; gelişmekte olan ülkelerde ise, gelir seviyeleriyle doğru orantılı olduğu söylenebilir. Bu ülkelerin pek çoğu, savunma sanayilerini kuramamış ve bu yüzden savunma ihtiyaçları yönünden silah üreten ülkelere bağımlı hale gelmişlerdir.

Devletlerin savunma harcamalarına ayırdıkları payları etkileyen pek çok faktör olup, bunlar devletlere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Çeşitli araştırmacılar savunma harcamalarını etkileyen faktörleri farklı başlıklarda incelemişlerdir. Bu faktörleri genel olarak, aşağıdaki başlıklar ile ele almak mümkündür.

2.2.2.1. İktisadi Nedenler

Ülke kaynaklarının harp için veya ülkenin güvenliği için ayrılması söz konusu olduğunda, ayrılacak kaynak miktarının sınırı yoktur. Diğer bir ifadeyle ülkenin

güvenliği neyi gerektiriyorsa ayrılacak kaynağın miktarı da o kadar olmak zorundadır. Ülke güvenliği için yapılan kaynak tahsisi başta tüketici refahı olmak üzere ekonominin her yönünü etkileyecektir. Kaynakların kıt, ihtiyaçların ise sonsuz olması nedeniyle savunma için tahsis söz konusu olduğunda, devlet otoritesi askeri amaçlı üretim ile sivil amaçlı üretim arasında optimal bir tercih yapmak zorunda kalacaktır. Bunlardan birine ağırlık verilmesi diğerinden fedakârlık yapılmasını gerektirecektir.⁸⁴ Bu tercih noktasında, karar verici konumunda bulunan siyasi otorite, toplumun, savunma ihtiyaçları ile diğer ihtiyaçları arasında denge kurmayı amaçlayabileceği gibi, tamamiyle kendi tercihleri doğrultusunda da karar verebilir. Bu kararları, politikacıların siyasi tercihlerinin belirlediği söylenebilir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yapılan analizler, bu ülkelerin savunma harcamaları arasında yapısal farklılıklar olduğunu, gelişmiş ülkelerde savunma harcamaları seviyesinin ekonomik faktörlere bağlı olmadığını, gelişmekte olan ülkelerde ise, savunma harcamalarının gelir seviyelerine bağlı olduğunu gösterdiğinden, gelişmiş ülkelerde, savunma harcamalarının milli gelirden aldığı payın, gelişmekte olan ülkelere kıyasla çok daha az dalgalandığı söylenebilir.⁸⁵

İktisadi faktörler, bir ülkenin savunma harcamalarının nitelik ve niceliğini belirleyen önemli unsurlardır. Bu konuda Treddenick Kanada üzerine bir çalışma yapmıştır. Çalışmasında bu ülkenin savunma harcamalarında güvenlik düşüncesinden ziyade iktisadi faktörlerin önem taşıdığı sonucuna ulaşmıştır.⁸⁶

2.2.2.2. Jeopolitik Konum

Savunma harcamalarını etkileyen bir diğer faktör ülkelerin jeopolitik konumlarıdır. Jeopolitik kavramı; ülkeleri, ülkelerin politikalarını ve coğrafi konumlarını birleştiren ilişkileri ifade etmektedir. İklim, tarım potansiyeli, yeraltı kaynakları, stratejik öneme sahip deniz ve kara yollarına yakınlık gibi unsurlar bir

---

⁸⁴ Vural Savaş, “İktisadi Seferberlik Hazırlıkları”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985, s.89-91.

⁸⁵ Robert E. Looney, “Internal and External Factors in Effecting Third World Military Expenditures”, *Journal of Peace Research*, Vol. 26, No.1, 1989, s.39.

⁸⁶ John M. Treddenick, “The Arms Race and Military Keynesianism”, *Canadian Journal of Public Policy*, Vol. 5, 1985, s.64-80.

ülkenin jeopolitik önemini vurgulamaktadır. Kısaca jeopolitik, bir devletin politikası üzerine coğrafyanın etkileridir.⁸⁷

Jeopolitik konum itibariyle hassas bölgelerde bulunan ülkelerin algıladıkları tehditler üst seviyelerdedir. Coğrafi konumu itibari ile kritik bir yerde olmayan ülkeler için ise dış tehdit yok denecek kadar azdır. Buna en güzel örnek: İsviçre-Kuveyt ikilisidir. İsviçre, konum itibari ile hiçbir stratejik önemi olmayan, hiçbir stratejik kaynağa sahip olmayan bir ülkedir ve bu özelliği nedeniyle güvenlik riski en düşük ülkeler arasındadır. Kuveyt ise, konumu (Ortadoğu), sahip olduğu petrol yatakları, komşularının kimlikleri açısından hem bölgesel, hem de küresel olarak pek çok risk ile karşı karşıyadır. Bu durumda Kuveyt'in savunma harcamaları, İsviçre'ninkinden çok daha fazla olmaktadır.

2.2.2.3. Siyasal Rejim

Savunma harcamalarını etkileyen faktörlerden bir diğeri de devletlerin siyasal rejimleri ve ideolojileridir. Yönetimlerin siyasal, ideolojik ya da dini nüfuz alanlarını genişletme istekleri bu ülkeleri ve bu ülkeye komşu bölge ülkelerini savunma amaçlı silahlanmaya itmekte ve karşılıklı bir etkileşimin oluşmasına yol açabilmektedir. Buna örnek olarak İran'daki rejim değişikliğinin ardından İsrail ve Irak'ın savunma harcamalarının artması verilebilir. Bununla beraber yönetimlerin barışçı politikalar izlemesi bölge ülkelerinin savunma harcamalarını azaltıcı bir etkiye neden olabilir. Buna örnek olarak da, Suriye'de devlet başkanı Hafız Esad'ın ölümüyle yerine geçen Beşşar Esad'ın, ülkesinin PKK terör örgütüne verdiği desteği kesmesi ile eskiye nazaran düzelen Türkiye-Suriye ilişkileri neticesinde, iki ülkenin birbirini tehdit olarak algılamasındaki değişikliklerin, bu ülkelerin savunma harcamalarına olumlu yansımalarının olabileceği hususu verilebilir.

Ayrıca askeri rejimler, savunma harcamalarını desteklemede sivil rejimlerden daha cömert davranmaktadırlar. Hatta sivil yönetimli bir ülkede bile, askeri güç sivil

---

⁸⁷ Hünkar Karahan Türk, *Türk Savunma Sanayinin Ekonomik Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Fikret Dülger), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2007, s.21.

otorite ile ne kadar fazla ilgili olursa, savunma harcamalarının merkezi bütçe ve ulusal üretim içindeki payında o kadar büyük artış olabilmektedir.⁸⁸

2.2.2.4. Ülke İçi Bölgesel Unsurlar

Tarihsel, askeri-stratejik gereklilik ve ekonomiye ilişkin politikalardan dolayı, savunma harcamaları, ülkelerin bölgesel olarak yeniden yapılandırılmalarında önemli etkileri olacak şekilde bölgelere dağıtılabilmektedir.⁸⁹ Savunma harcamalarını belirleyen faktörlerden biri olan bölge için tehdit unsurlarının, ülkelerin savunma harcamalarının miktarı ve kompozisyonu üzerinde önemli etkilere yol açması beklenir.

Örnek olarak SSCB'nin tüm savunma yapılanması, 20 ekonomik bölgenin 5'inde yoğunlaşmıştır. Avrupa Birliği'nde ise savunma sanayi ile ilgili faaliyetler, 19 bölgede yoğunlaşmıştır. Yine Avrupa Birliği'nde askeri faaliyetlerle ilgili 31 bölgenin varlığı tespit edilmiştir.⁹⁰ Türkiye'de ise terör sorunu; harcamaların, ülkenin doğusunda ve güneydoğusunda yoğunlaşmasına neden olmaktadır.

2.2.2.5. Diğer Nedenler

Savunma harcamaların artmasında veya azalmasında rol oynayan çeşitli küresel faktörler bulunmaktadır. Bunların en önemlileri olarak dünya savaşları gösterilebilir. Bu savaşlarda yer alan ülkeler, ülke kaynaklarının büyük bölümünü kullanmaktan kaçınmamışlar, bu savaşlarda yer almayan ülkeler ise, ülkelerinin bütünlüğünü tehdit etmesi muhtemel faktörlere karşı tedbir olarak savunmaya önemli miktarda kaynak ayırmışlardır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında, savaşa katılmamasına rağmen, silâhındaki asker sayısını ve harcamalarını artırması bu hususa örnek olarak verilebilir.

Dünya savaşları sonrası galip ve mağlup ülkeler arasında yapılan antlaşmalar genellikle, yenilen ülkelerin ekonomik ve askeri varlığını kısıtlayıcı hükümler

---

⁸⁸ Süleyman Özmucur, *The Economics of Defense and the Peace Dividend in Turkey*, Boğaziçi University Press House, İstanbul, 1995, s.15.

⁸⁹ Giray, s.187.

⁹⁰ Derek Braddon, "Regional Impact of Defense Expenditures", *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s.506,510.

içerebilmektedir. Ayrıca barış ortamının yeniden tesis edilmesi genel anlamda dünyada savunma harcamalarını azaltan bir durum olmuştur. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında teknolojik anlamda askeri teçhizat üretimi için yapılan çalışmalar, önemli bir bilgi birikiminin oluşmasına yol açmış ve bu bilgilerin daha sonra sivil alanlarda kullanılmaya başlanması ile dünya genelinde, her alanda önemli teknolojik gelişmeler kaydedilmiştir. Savunmaya ayrılan kaynakların ülke kaynakları üzerindeki etkisinin nispeten azalmasıyla, sivil amaçlı bilimsel araştırmalar önem kazanmaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile başlayan bu süreci tersine çeviren gelişme ise Soğuk Savaş Dönemi'nin başlaması olmuştur. Bu dönem ile artan askeri harcamalar, SSCB'nin dağılması ve Rusya'nın kurulması ile azalmaya başlamış, ancak, 11 Eylül saldırıları, küresel terörizm ile mücadele amacıyla savunma harcamalarının tekrar artmasına neden olmuştur.

Savunma harcamalarını etkileyen bu kırılma noktalarına dünya çapında veya ülke düzeyinde etkileri olan ekonomik krizleri de ilave edebiliriz. Ülkelerin savunma bütçelerini farklı kılabilecek diğer faktörler olarak; dış veya iç kaynaklı çeşitli türden saldırı ihtimali ve ülke içi kültürel, siyasi ve sosyal farklılıklara bağlı olarak çıkması muhtemel çatışmalar gibi unsurlar sayılabilir.

2.2.3. Savunma Harcamalarının Düzeyinin Belirlenmesi

Ülke güvenliği ve savunması için gerekli olan kuvvet ve vasıtalar her an kullanılabilir veya kısa bir hazırlık süresinden sonra, amaçlar doğrultusunda hazır hale getirilebilir bir durumda olmak zorundadır. Ekonomiyi barış düzeninden savaş düzenine geçirirken, mevcut bütçe ödeneği ile en yüksek ve etkin programların nasıl belirleneceği ekonomik ve teknik bir konudur. Programların caydırma ve defetme düzeylerini ve maliyetlerini dikkate alarak ne miktarda ödenek verileceğinin takdir yetkisi siyasi organındır.⁹¹ Ancak savunma programlarının bu etkilerinin nesnel bir biçimde belirlenmesi önemlidir.

---

⁹¹ Bulutoğlu, s.240.

Ülkelerde savunmaya ayrılan kaynağın düzeyini belirleyen, bir yandan GSMH'nin büyüklüğü iken; diğer yandan bu GSMH'den savunmaya ayrılacak payı belirleyecek olan toplumsal fedakârlığın derecesidir. Demokratik ülkelerde bu iki ilke aynı ölçüde olmakla beraber, milli beraberlik duygularının geliştiği, milliyetçilik bağlarının kuvvetli olduğu ve devletin nesiller boyu yaşayan bir müessese olarak kabul edildiği ülkelerde, bu fedakârlık, daha kolay ve geniş ölçüde yapılabilmektedir.⁹² Bunun dışında, ülkelerin savunma harcamalarının optimal düzeyde belirlenebilmesi için bir güvenlik fonksiyonunun oluşturulması ve bu fonksiyona etki eden faktörlerin belirlenmesi gerekebilir. Bu faktörler içinde en önemlisi, ister devletin kendisine ister müttefiklerine yönelmiş olsun askeri tehdidin derecesidir. Ayrıca, ülkenin ekonomik durumu ve politikası, ülkenin stratejik durumu, ülkenin dış ilişkileri ve politikaları da güvenlik ihtiyacının tespitinde etkili olan faktörler arasındadır.⁹³

Kamusal mal ve hizmet niteliğinde olan savunma harcamaları, ekonominin iç ve dış kaynakları ile bir bütün içinde ele alınır ve kamu kesimi tarafından planlanarak devlet bütçesi kaynakları ile finanse edilir. Ülkenin bağımsızlığına ve bütünlüğüne yönelik iç ve dış tehlikelere karşı koyabilmek için devlet bütçesinden savunma harcamalarına yeteri oranda ödenek tahsisi, ülkenin varlığı için bir garantidir. Ancak savunma harcamalarına ayrılacak ödenek miktarının makro ekonomik dengeleri bozmayacak şekilde olması önemli bir husustur. Fakat bu denge tesis edilirken, askeri harcamaların ortaya çıkışında politik ve stratejik nedenler etkili olduğundan, ekonomik nedenlerle bunlardan vazgeçilmesi bir yana azaltılmasının bile ülkelerin kolay bir şekilde göze alabilecekleri bir durum olmadığı da unutulmamalıdır.⁹⁴

Kamu harcamaları bileşimi, sosyal refah fonksiyonuna göre toplum refahını maksimize edecek yapıda olmalı ayrıca, ulusal kalkınmayı engellemeyecek ve savunma gücünü de azaltmayacak bir dengede bulunmalıdır. Savunma harcamalarının optimal düzeyinin nasıl belirleneceğine ilişkin McGuire'nin bir

---

⁹² Tefik Ertüzün, "Milli İktisadi Güç ile Milli Güvenlik Gücü Münasebetleri", *Harp Ekonomisi*, Harp Akademiler Basımevi, İstanbul, 1985, s.211-212.

⁹³ Nurullah Altun, *Savunma Harcamaları ve Türkiye'deki Gelişim Seyri 1973-1998*, (Danışman: Prof. Dr. Arif Nemli), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s.31.

⁹⁴ Halil Nadaroğlu, *Kamu Maliyesi Teorisi*, 3.bs., Sermet Matbaası, İstanbul, 1978, s.172.

teorisi vardır. Teoriye göre; savunma bir kamusal mal olarak tanımlandığından, kolektif tüketim mantığı gereği optimal savunma harcamaları düzeyi, marjinal faydalar toplamının marjinal maliyetlere eşit olduğu miktar kadar olmalıdır.⁹⁵

Milli güvenlik söz konusu olduğunda ülkeler, bütün kaynaklarını tahsis etmeye hazırdırlar. Bununla beraber, ülke kaynaklarının optimal ölçekte kullanılması esas olmakla beraber, bir devletin kendisini savunabilmesi için ne kadar savunma harcamasının yeterli olduğunun belirlenmesi zor bir konudur. Savunma harcamalarının makul bir düzeyde belirlenmesi, tüm ülkeler için önem taşımaktadır. Çünkü savunmaya çok fazla kaynak ayrılmasının, dolayısı ile yüksek savunma harcamalarının, ekonomik kalkınmayı olumsuz olarak etkilemesi muhtemeldir. Çok az kaynak tahsisi ise, milli güvenliğini tehlikeye sokarak; siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda istikrar ve güven duygusunun bozulmasına yol açmak suretiyle çeşitli sorunlara yol açabilecektir.⁹⁶ Bu nedenle ekonomik hedeflerle, savunma ihtiyacının karşılanması ihtiyacı dikkate alınarak optimum düzeyde bir bileşimin belirlenmesi gerekmektedir. Ancak Hükümetin tercihleri ile toplumun tercihleri arasında tam bir uyumun olmasının zor olduğu göz önüne alınırsa, uygulamada, söz konusu bileşimin belirlenmesinde siyasi önceliklerin, iktisadi önceliklerin önüne geçebilmesi olasıdır.

Şüphesiz milli savunmaya tahsis edilecek bütçenin bir tavanı vardır ve bu tavan GSMH ile ifade edilmektedir. Kaynak tahsisinde optimal bir seviye yakalamak esastır. Ekonomik yönden az gelişmiş ülkelerde kaynakların sınırlı olması, bu kaynakların tahsisinde rasyonel davranmayı zorunlu kılmaktadır. Savunmaya tahsis edilen kaynakların en küçük bir israfa neden olmayacak şekilde değerlendirilmesi ve minimum maliyetle, maksimum savunma hizmetinin üretilmesi, daha az kaynak ile daha çok savunma hizmetinin gerçekleştirilmesini ve savunmanın ekonomi üzerindeki baskısının azaltılabilmesini sağlayabilir.

---

⁹⁵ Martin McGuire, "Defense Economics and International Security", *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s.17.

⁹⁶ Deger ve Sen, s.294.

2.2.4. Savunma Harcamalarının Fırsat Maliyeti

Ekonominin temelini; ihtiyaçların sonsuz, ancak bu ihtiyaçları karşılayacak kaynakların kıt olmasının teşkil ettiğini bütün iktisatçılar ifade etmektedirler.⁹⁷ En zengin toplumlarda dahi kaynakların herkesin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bol olmadığı görülmektedir. İhtiyaçların tamamı birden karşılanamadığına göre hangilerinin ne ölçüde karşılanacağına karar verilmesi gerekmektedir. Şüphesiz bu karar aşamasında toplumun ihtiyaçları ve alternatif maliyetler ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle her ilave savunma harcamasının, güvenlik üzerindeki etkilerinin ve alternatif maliyetlerinin dikkatle ele alınması ve yatırım kararlarının buna göre planlanması, toplumsal refah açısından faydalı olacaktır.⁹⁸ Bu alternatif maliyetler dikkate alınırken savunma harcamalarının güvenlik üzerine etkisi ile diğer kamu harcamalarının, özellikle, eğitim ve sağlık harcamalarının toplumun sosyal refahı üzerindeki etkisi arasında optimal bir dengenin kurulması önemlidir.

Gelişmekte olan bir ekonomiden, savunma hizmetleri için büyük bir pay tahsis edildiği zaman, bundan kamu ve özel harcamaların ne düzeyde ve ne yönde etkilendiğinin tespit edilmesi ve uluslararası konjonktürle birlikte artan veya azalan savunma harcamalarının meydana getirdiği fırsat maliyetlerinin belirlenmesi önemli bir husustur. Ayrıca artan savunma harcamaları, vergiler ve borçlanma yoluyla finanse edildiğinden, vergiler, ücret ve fiyat değişimleri incelenerek savunmanın bedelini kimlerin ödediğinin bulunması da önemlidir. Ücret ve fiyat verileri, reel gelirleri ile ortalama tüketime göre enflasyonist baskılara daha fazla maruz kalan gurupları gösterir. Tabii ki sabit gelire sahip memur, işçi ve emekliler, enflasyonist baskılardan en çok etkilenen guruplardır.⁹⁹

Savunma alanındaki girdi maliyetleri, sivil sektörlerdeki harcamaların fırsat maliyeti olarak düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle savunma harcamaları üretken ekonomi karşısında bir fırsat maliyeti oluşturur.¹⁰⁰ Bu nedenle toplumlar, kıt kaynakların savunma hizmetleri ile diğer mal ve hizmetler arasında tahsisi

⁹⁷ Erdal Ünsal, *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık, 4.bs., Ankara, 2001, s.10.

⁹⁸ Joseph Stiglitz, *Kamu Kesimi Ekonomisi*, çev. Ömer Faruk Batırel, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2.bs., İstanbul, 1994, s.390-391.

⁹⁹ Muammer Şimşek, "Türkiye'deki Savunma Harcamalarının Sivil Harcamalar Üzerine Etkileri 1970-1992", *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 10, S. 2, 1995, s.349.

¹⁰⁰ Değer ve Sen, s.294.

konusunda bazı tercihlerde bulunmak durumundadırlar. Daha fazla savunma hizmeti, ancak başka mallardan ve hizmetlerden fedakârlık yapmak pahasına elde edilebilir.¹⁰¹

Günümüzde silah sistemlerinin maliyeti ve bu sistemlerin yıllık bakım ve onarım giderleri büyük boyutlara ulaşmıştır. Ayrıca teknolojik yeniliklerin savunma sanayinde kullanılmasıyla, silah sistemlerinin kullanım ömrü kısalmıştır. Söz konusu bu durum, ithalatçı durumundaki ülke ekonomilerini olumsuz olarak etkilemektedir. Bu nedenle, ulusal savunma sanayinin kurulmasının; hem dışa bağımlılığın neden olduğu olumsuz etkilerin kaldırılmasına, hem de savunmaya ayrılan kaynakların, diğer kamu kamu hizmetlerine aktarılması ile savunma harcamalarının ülke ekonomisi üzerindeki yükünün azaltılmasına olumlu katkılar sağlaması muhtemeldir.

2.3. Savunma Harcamalarının Dünyadaki Boyutları

Dünyada savunma harcamalarına ayrılan kaynaklar, bazı dönemlerde düşüş gösterse de dünyanın birçok bölgesinde, genellikle artan bir seyir izlemektedir. Dünya savunma sanayi ürünleri piyasasına genel olarak bakıldığında, gelişmiş konvansiyonel silah sistemlerinin az sayıdaki gelişmiş ülkeler tarafından üretildiği ve dünyanın büyük bir bölümüne ihraç edildiği gözlemlenmektedir. Bu durum, geniş bir pazar payına karşılık, üretici ülkeler lehine tekelci bir yapının oluşmasına yol açmaktadır. Gelişmiş savunma sanayine sahip ülkeler, bu tekelci durumlarını mümkün olduğunca muhafaza ederek savunma sanayi ürünleri piyasasında kendi çıkarları ile çatışmayacak politikalar izlemeyi tercih etmektedirler.

Dünyadaki savunma sanayi kuruluşlarına bakıldığında ilk dikkat çeken olgu firmaların büyüklüğüdür. Bu sektörde son yıllarda ekonomik ve ticari nedenlerle gerçekleştirilen büyük birleşmeler sonucunda, savunma sanayi ürünleri piyasasında büyük şirketler ortaya çıkmıştır. SIPRI (2007) verilerine göre hazırlanan dünyadaki en büyük 20 savunma şirketinin yer aldığı Tablo 4 incelendiğinde, bu şirketlerin büyük çoğunluğunun ABD'ye ait şirketler olduğu görülecektir. Bu, ABD'nin en

---

¹⁰¹ Giray, s.186.

büyük silah satıcısı olmasının yanı sıra, en büyük Ar-Ge yatırımcısı olduğunu da ortaya koymaktadır.

Tablo 4: Dünyadaki En Büyük 20 Savunma Şirketi (2007)

Sıra	Şirket Adı	Ülkesi	Toplam Satış (Mil.\$)	Kâr (Mil.\$)	Çalışan Sayısı
1	Boeing	ABD	66.387	4.074	159.300
2	BAE Systems	İngiltere	31.426	1.800	97.500
3	Lockheed Martin	ABD	41.862	3.033	140.000
4	Northrop Grumman	ABD	32.018	1.803	122.000
5	General Dynamics	ABD	27.240	2.080	83.500
6	Raytheon	ABD	21.301	1.474	72.100
	BAE Systems Inc.	ABD	14.908	1.482	51.300
7	EADS	Almanya Fransa İspanya Hollanda	53.534	-610	116.490
8	L-3 Communications	ABD	13.961	756	64.600
9	Finmeccanica	İtalya	18.376	713	60.750
10	Thales	Fransa	16.825	1.214	61.200
11	United Technologies	ABD	54.759	4.224	225.600
12	SAIC	ABD	8.935	415	44.000
13	Computer Sciences Corp.	ABD	16.500	545	89.000
14	SAFRAN	Fransa	16.424	556	63.260
15	Honeywell	ABD	34.589	2.444	122.000
16	KBR	ABD	8.745	302	52.000
17	Rolls-Royce	İngiltere	14.873	1.200	39.500
	MBDA	Almanya Fransa İspanya Hollanda İngiltere İtalya	4.105	0	10.000
18	DCNS	Fransa	3.860	200	12.720
19	ITT Corp.	ABD	9.003	742	39.700
	Pratt & Whitney	ABD	12.129	0	38.580
20	General Electric	ABD	172.738	22.208	327.000
TOPLAM					

Kaynak: SIPRI, http://www.sipri.org/research/armaments/production/resultoutput/armaments_producers_comp_anies, (12.06.2009).

Savunma harcamalarının GSYİH içindeki payı, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak değişebilmektedir. Özellikle, kişi başına gelirin yüksek olduğu, toplam GSYİH'sı fazla olan ülkelerin, savunmaya kaynak ayırma konusunda daha esnek ve rahat davrandıkları söylenebilir. Bununla beraber; Soğuk Savaş'ın bitimi ile başlayan süreçte, değişen dünya koşulları gereği, gelişmiş ülkelerin; ihracat

imkânlarını artırabilmek için savunma sanayi alanında teknoloji yatırımlarına yöneldikleri, buna karşılık Türkiye'nin de dâhil olduğu yeni sanayileşmeye başlayan, gelişmekte olan ülkelerin ise savunma sistemleri ithalatına yöneldikleri gözlemlenmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin savunma sistemleri ithalatına büyük kaynaklar ayırması, savunma harcamalarını yükselttiğinden ülkeler; savunma sanayi alanında maliyetleri düşürebilmek için yurt içi imkân ve kabiliyetleri geliştirmeye yönelerek, sahip oldukları kaynakları daha verimli alanlarda kullanmayı amaç edinebilmektedirler. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelere; savunma sanayi ürünleri konusunda dışa bağımlılığının azaltılabilmesi, bu ürünlerin teknolojik gelişiminin sağlanabilmesi ve savunmaya ayrılan kaynakların alternatif maliyetleri ile değerlendirilerek daha etkin alanlarda kullanılabilmesi için, savunma sanayi politikalarının devlet denetiminde uygulanması gerekebilmektedir.

Dünya savunma piyasasında; silah ihracatında gelişmiş ülkeler, ithalatında ise gelişmekte olan ülkeler ön plana çıkmaktadır. 2003-2008 yılları arası dünya silah ihracat ve ithalat verileri Tablo 5 ve 6'de ülkeler bazında ortaya konulmuştur.

Tablo 5'de ABD'nin silah ihracatından aldığı büyük pay görülmektedir. ABD'den sonra dünya savunma piyasasının en büyük aktörleri olarak Avrupa ülkeleri ön plana çıkmaktadır. ABD'yi Rusya, Almanya, Fransa ve İngiltere izlemektedir.

Tablo 5: En Çok Konvansiyonel Silah İhraç Eden 10 Ülke (Milyon \$)

Sıra	Ülke	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2003-2008
1	ABD	5.510	6.648	6.786	7.394	7.914	6.159	58.681
2	Rusya	5.249	6.353	5.485	6.186	4.559	5.953	49.513
3	Almanya	1.696	1.048	1.899	2.406	3.260	2.837	16.464
4	Fransa	1.287	2.224	1.617	1.541	2.639	1.585	14.513
5	İngiltere	621	1.169	919	871	1.098	1.075	9.391
6	Hollanda	342	208	580	1.221	1.241	554	4.835
7	İtalya	312	200	806	621	649	484	3.865
8	Çin	623	253	248	583	396	428	3.849
9	İsveç	477	286	538	420	388	380	3.752
10	Ukrayna	431	209	308	559	774	233	3.707
	Diğer	2.264	2.365	1.748	2.36	2.451	2.994	19.489
	Toplam	18.812	20.963	20.933	24.439	25.370	22.681	188.060

Kaynak: SIPRI, http://armstrade.sipri.org/arms_trade/toplist.php, (12.06.2009).

Tablo 6 incelendiğinde Türkiye'nin 2003-2008 yılları arasındaki silah ithalatıyla 10. sırada yer aldığı görülecektir. En çok silah ithal eden üç ülke ise Çin, Hindistan ve Birleşik Arap Emirlikleri(BAE)'dir. Bölgeler bazında silah ithalatı incelendiğinde ise Ortadoğu'nun ön plana çıktığı görülecektir. Ortadoğu bu özelliğiyle silah satıcılarının en gözde pazarı konumundadır. Bu bölgedeki ülkelerin çoğunlukla acil alımlara yönelmeleri, savunma sanayi altyapılarının yetersizliği yüzünden pazarlık yapma şanslarının kısmen zayıf olması, silah satıcıları açısından Ortadoğu'nun önemli bir pazar olmasına neden olmaktadır.¹⁰²

Tablo 6: En Çok Konvansiyonel Silah İthal Eden 10 Ülke (Milyon \$)

Sıra	Ülke	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2003-2008
1	Çin	2.152	3.022	3.468	3.778	1.470	1.241	15.132
2	Hindistan	2.862	2.305	1.175	1.414	1.445	1.847	11.048
3	BAE	693	1.262	2.176	2.014	982	671	7.798
4	G. Kore	568	961	661	1.568	1.834	1.898	7.489
5	Yunanistan	2.241	1.535	377	639	1.745	518	7.054
6	İsrail	278	844	1.115	1.107	967	524	4.834
7	ABD	552	541	515	578	694	904	3.784
8	Avustralya	816	552	538	734	641	344	3.626
9	Mısır	636	601	657	797	770	119	3.581
10	Türkiye	438	184	998	276	858	723	3.478
	Diğer	7.576	9.156	9.254	11.533	13.964	13.892	6.5374
	Toplam	18.812	20.963	20.933	24.439	25.370	22.681	133.198

Kaynak: SIPRI, http://armstrade.sipri.org/arms_trade/toplist.php, (12.06.2009).

Savunma sanayileri gelişen ülkeler, silahlı kuvvetlerinin ihtiyaçlarını kendi imkânları ile karşılayabildiklerinden, bu ülkelerin silah ithalatları azalma eğilimi göstermektedir. Ancak silah ithalatının azalmasında, savunma sanayinin gelişimi dışında değişik faktörler de etkili olabilmektedir. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, savunma sanayi; tehdit algılamalarının ve güvenlik anlayışının değişmesi ve küreselleşmenin de etkisiyle beraber büyük bir değişim yaşamış ve bu değişim, savunma sanayi sektöründe duraksama ve küçülme eğilimi olarak kendini göstermiştir. Ancak 11 Eylül saldırıları, savunma sanayindeki küçülme durumunu tersine çevirmiş ve silahlanma yatırımlarının yeniden artmasına yol açmıştır.¹⁰³

¹⁰² Acar, s.51.

¹⁰³ Ramazan Gökbunar, Halit Yanıkkaya, "Savunma Harcamalarını Belirleyen Faktörler ve Ekonomik Büyüme Etkileri", *Anakara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 59, S. 1, 2004, s.162.

Bununla beraber, bu yatırımların artması; çeşitli firmaların imkânlarını birleştirerek ortaklıklar kurmasına, diğer gruplara karşı ortak tedbirler almasına ve sonuç itibarıyla savunma sanayi sektöründe büyük firmaların oluşmasına neden olmuştur.

Sürekli değişen ekonomik, politik ve sosyal koşullara paralel olarak küresel savunma şirketleri; küreselleşme sürecinin yarattığı rekabet ortamında rekabet gücü kazanabilmek ve ölçek ekonomilerinin sağlayacağı faydalardan yararlanabilmek için, iç pazarın yanı sıra, rekabetin daha yoğun yaşandığı ve üst düzey ürünlerin söz konusu olduğu dış pazarlara yönelik üretim yapmayı da tercih etmektedirler.¹⁰⁴ Bu nedenle, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, rekabet gücü yetersiz olan yerel savunma sanayileri ile uluslararası rekabet ortamında, büyük savunma şirketlerine karşı iş alabilmeleri ve hatta kendi ordularının tedarik program ve projelerine katılabilmeleri bile giderek zorlaşmaktadır.¹⁰⁵

Milli imkânlarıyla yeterli askeri donanımı üretemeyen veya kısıtlı üreten ülkelerle savunma sanayisi gelişmiş ülkeler, uluslararası alanda güç birliği yaparak bu açıklarını kapatmak ve güçlerini daha da arttırmak isterler.¹⁰⁶ Bu şirketlerin, uluslararası firma birleşmeleriyle çok daha güçlü hale gelmeleri ve rekabet güçlerini artırmaları sağlanmış ve firmalar, devletleri tarafından bu yönde desteklenmişlerdir. Bu tür politikalarla, savunma sanayi alanında özgün teknolojiler geliştirebilen, üretebilen ve yıllık ciroları milyarlarca doları bulan büyük firmaların ortaya çıkması sağlanmıştır.¹⁰⁷

Savunma harcamalarının boyutu, tüm dünyada, en çok tartışılan konulardan biridir. Savunma harcamalarının düzeyinin belirlenmesi ve boyutları, siyasi otoritenin kararını gerektirmektedir. Silahlanma ve savunma harcamalarına büyük ölçüde kaynak ayrılmasının nedeni, caydırıcı olma ve tehditlere karşı koyma niteliğinden kaynaklanmaktadır. Ülkelerin, silahlı kuvvetlerinin savaş gücünü ve

---

¹⁰⁴ Keith Hartley, "Arms Industry and the Globalisation Process", *Centre for Defence Economics University of York*, 2001, s.1-2, <http://www.york.ac.uk/depts/econ/documents/research/unesco.pdf>, (14.06.2009).

¹⁰⁵ TOBB, *Türk Savunma Sanayii Sektör Raporu (2007)*, TOBB Türkiye Savunma Sanayi Meclisi, Haziran 2008, s.68.

¹⁰⁶ Esat Çam, "Milletlerarası Politika Stratejilerine Savunma Güvenliği Açısından Kısa Bir Bakış", *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985,s.19-20.

¹⁰⁷ TÜBİTAK, "Dünya Savunma Sektörü", *Vizyon 2023 Projesi: Savunma, Havacılık ve Uzay Paneli Raporu Ek:3*, Ankara, Temmuz 2003, s.6.

kabiliyetini artırmak için yaptıkları harcamaları optimal seviyede tutmaları gerekir. Aksi takdirde caydırıcı bir askeri güç oluşturmak isterken zayıf bir ekonomik güce sahip olabilirler.

Savunma harcamaları hakkında veri toplanması son derece zordur. Bu zorluk, bu tür harcamaların kritik mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Savunma harcamalarının düzeyi hemen hemen bütün ülkelerde devlet sırrı olarak görülmektedir. Bu nedenle kamuoyu savunma bütçeleri hakkında bilgilendirilmemektedir.¹⁰⁸ Dünyada savunma harcamalarını rapor eden ve yayınlayan çeşitli kuruluşlar vardır. Bu kuruluşlardan en önemlileri, Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI), Silah Kontrol ve Silahsızlanma Ajansı (ACDA), Uluslararası Stratejik Çalışmalar Enstitüsü (IISS)'dir. Literatürde verileri daha güvenilir ve gerçeğe en yakın kabul edilen SIPRI, savunma harcamalarını NATO verilerine göre rapor etmektedir.

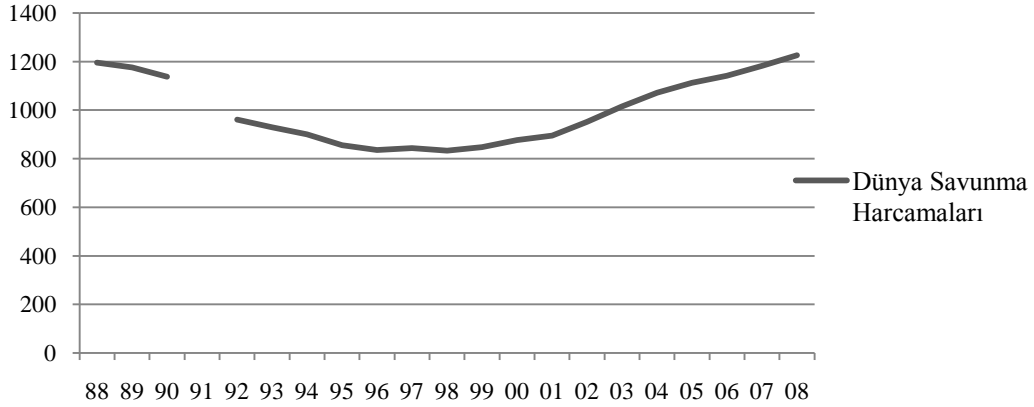
Dünya savunma harcamaları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sürekli artış eğilimi göstermiş, Soğuk Savaş Dönemi'nin en yüksek savunma harcamasının yapıldığı yıl olan 1987 yılından itibaren ise düşüşe geçmiştir. Savunma harcamalarındaki bu azalma eğilimi, 11 Eylül 2001 tarihinde, ABD'de İkiz Kulelere gerçekleştirilen saldırılar ile köklü bir değişime uğramış ve harcamalar tekrar artmaya başlamıştır. Bu beklenmedik saldırı, özellikle gelişmiş ülkelerde, bir taraftan benzeri saldırıları önleyebilmek için tedbir arayışlarını gündeme getirirken, diğer taraftan da Soğuk Savaş sonrası uluslararası ortamda yeni güvenlik stratejilerinin geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Bu dönemde savunma harcamaları artışının en büyük nedeni, küresel ortalamaları en çok etkileyen ülke olan ABD'nin, 11 Eylül saldırıları sonrasında başlattığı Afganistan ve Irak operasyonlarıdır.¹¹⁰ Şekil 1'de dünya savunma harcamalarının 1988-2008 dönemindeki seyri görülmektedir.

---

¹⁰⁸ Brzoska, "World Military Expenditures", s.47.

¹⁰⁹ Acar, s.29.

¹¹⁰ DPT, "Savunma Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu", *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara, 2007, s.3.

Kaynak: SIPRI, <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/world>, (03.03.2010).

Şekil 1: Dünya Savunma Harcamalarının Seyri (1988-2008) (2005 sabit fiyatlarıyla)

SIPRI'nin 2009 yılı raporuna göre; 2008 yılında dünya savunma harcamaları, 2005 yılı sabit fiyatlarıyla 1 trilyon 226 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Cari fiyatlarla ise dünya savunma harcamalarının, 1 trilyon 464 milyar ABD doları olduğu ifade edilmiştir. Bu tutar, dünyadaki toplam GSYİH'nin %2,4'üne denk gelmektedir. Tüm dünya genelinde, kişi başına savunma harcaması ise 220 dolar seviyesine ulaşmıştır.¹¹¹

Tablo 7'de 1988-2008 dönemi için bölgeler bazında savunma harcamaları incelenmiştir. Tabloda savunma harcamalarının en fazla yapıldığı bölgenin Amerika kıtası olduğu görülmektedir. Ayrıca tablodan anlaşılacağı üzere; dünya savunma harcamaları trendini, Amerika ve Avrupa kıtalarının savunma harcamaları belirlemektedir. Tabloya bakıldığında; Amerika ve Avrupa savunma harcamaları toplamının, dünya savunma harcamalarının çok büyük bir kısmını karşıladığı görülebilir.

¹¹¹ SIPRI, <http://www.sipri.org/yearbook/2009>, (16.08.2009).

Tablo 7: Dünya Savunma Harcamaları (2005 sabit fiyatlarıyla, milyar ABD \$)

Yıllar	Afrika	Amerika	Asya ve Okyanusya	Avrupa	Orta Doğu	Dünya	Değişim (%)
1988	12,1	525	103	514	41,3	1195	--
1989	12,3	520	107	498	39,3	1176	-1,6
1990	12,6	493	110	468	53,2	1137	-3,3
1991	11,2	433	113	--	59,9	--	--
1992	10,4	456	119	326	49	961	--
1993	10,6	437	122	315	45,2	929	-3,3
1994	11,5	414	122	308	44	900	-3,1
1995	10,9	396	124	283	41,2	856	-4,9
1996	10,1	375	128	282	40,8	836	-2,3
1997	10,1	373	131	284	45,1	843	0,8
1998	11,1	366	132	276	48,2	833	-1,2
1999	14,6	368	136	281	48,6	847	1,7
2000	13,6	383	139	287	53,8	877	3,5
2001	14,2	388	147	289	56,9	895	2,1
2002	15,1	430	154	298	54,8	952	6,4
2003	15,1	482	160	302	56,4	1015	6,6
2004	16,8	523	169	303	59,3	1071	5,5
2005	17,3	549	177	303	66	1113	3,9
2006	17,8	559	186	309	70,4	1142	2,6
2007	(18,6)	576	196	314	76,5	1182	3,5
2008	(20,4)	603	206	320	75,6	1226	3,7

( ): SIPRI tahmini verileri.

Kaynak: SIPRI, <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/wor ldreg>, (29.07.2009).

Dünyada, 2008 yılı cari fiyatlarına göre, en fazla savunma harcaması yapan ülkeler Tablo 8’de görülmektedir. ABD, 607 milyar dolar ile birinci sıradadır. ABD’yi sırasıyla 84.9 milyar dolar ile Çin, 65.7 milyar dolar ile Fransa, 65.3 milyar dolar ile İngiltere, 58.6 milyar dolar ile Rusya izlemektedir. En fazla savunma harcaması yapan 15 ülkenin, 2008 yılı cari fiyatlarıyla yaptıkları harcamaları gösteren Tablo 8’de, 15 ülkenin savunma harcamaları toplamının, 1 trilyon 188 milyar dolar olduğu ve 1 trilyon 464 milyar dolar olan dünya savunma harcamalarının önemli bir kısmını karşıladığı görülmektedir.

Tablo 8 incelendiğinde 2008 yılı itibariyle dünya savunma harcamalarının %41.5’inin ABD olmak üzere, %81’inin tabloda belirtilen 15 ülke tarafından yapıldığı görülmektedir. Tablonun ilk sıralarını, savunma sanayinin, ülke ekonomilerinde önemli bir yere sahip olduğu gelişmiş ülkelerin paylaştığı görülmektedir.

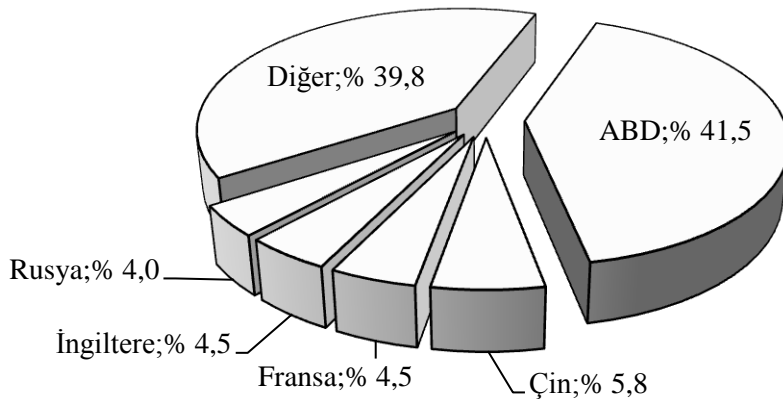
Tablo 8: En Fazla Savunma Harcaması Yapan 15 Ülke (2008) (Cari fiyatlarla)

Sıra	Ülke	Harcama (Milyar \$)	Harcama (Dünya %)	Kişi Başına (Milyar \$)	GSYİH (2007) (%)	Değişim (99-08) (%)
1	ABD	607	41,5	1967	4,0	66,5
2	Çin	[84,9]	[5,8]	[63]	[2,0]	194
3	Fransa	65,7	4,5	1061	2,3	3,5
4	İngiltere	65,3	4,5	1070	2,4	20,7
5	Rusya	[58,6]	[4,0]	[413]	[3,5]	173
	İlk 5 Toplam	882	60			
6	Almanya	46,8	3,2	568	1,3	-11,0
7	Japonya	46,3	3,2	361	0,9	-1,7
8	İtalya	40,6	2,8	689	1,8	0,4
9	S. Arabistan	38,2	2,6	1511	9,3	81,5
10	Hindistan	30	2,1	25	2,5	44,1
	İlk 10 Toplam	1 084	74			
11	K. Kore	24,2	1,7	501	2,7	51,5
12	Brezilya	23,3	1,6	120	1,5	29,9
13	Kanada	19,3	1,3	581	1,2	37,4
14	İspanya	19,2	1,3	430	1,2	37,7
15	Avustralya	18,4	1,3	876	1,9	38,6
	İlk 15 Toplam	1 188	81			
	Dünya	1 464	100	217	2,4	44,7

[ ]: Tahmini değerler

Kaynak: SIPRI, <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/15majorspenders>, (29.07.2009).

Şekil 2’de ise en fazla savunma harcaması yapan ilk 5 ülkenin dünya savunma harcamalarının %60’ını karşıladığı görülmektedir

Kaynak: SIPRI, <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/15majorspenders>, (29.07.2009).

Şekil 2: En Fazla Savunma Harcaması Yapan İlk 5 Ülkenin Dünya Harcamalarındaki Payı (%) (2008) (Cari fiyatlarla)

Savunma harcaması yüksek olan ülkelerin çoğu, üretici yani tedarikçi konumunda olan gelişmiş ülkelerdir. Tablo 8'deki ABD ve Avrupa ülkeleri; gerek kendi savunma ihtiyaçlarını karşılayabilmek, gerekse de ihracat yaparak savunma yatırımlarından ekonomik fayda sağlayabilmek için, savunma harcamalarına önemli miktarlarda kaynak ayırmışlardır. Ayrıca, henüz yeterli savunma sanayi altyapısını oluşturamamış, S. Arabistan, Hindistan, Kuzey Kore ve Brezilya gibi ülkeler de alıcı konumunda olarak önemli miktarlarda savunma harcaması yapmaktadırlar.

Dünya savunma harcamalarında, ABD'nin katkısının büyük olduğu açıktır. Körfez Savaşı ve sonrasında, 11 Eylül saldırıları ile başlayan süreçte ABD'nin savunma harcamaları, özellikle Afganistan ve Irak operasyonları nedeniyle hızlı ve büyük bir artış göstermiştir. Ancak bu dönemde, ABD kadar, onun koalisyon ortaklarının savunma harcamaları da artış göstermiştir. İngiltere'nin savunma harcamalarının, ABD ile katıldığı Irak ve Afganistan operasyonları ve uluslararası terörizm ile savaş harekâtları nedeniyle artış gösterdiği söylenebilir.

ABD'nin savunma harcamalarının diğer ülkelere göre çok yüksek olmasının en önemli nedeni savunma sanayi alanında dünyadaki en önemli güç olmasıdır. Avrupa Birliği ülkelerinden olan Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'nın da savunma harcamaları diğer ülkelere göre çok yüksektir. Bu ülkelerin savunma harcamalarının yüksek olmasının, gelişmiş sanayilere sahip olmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Dünyada savunma harcamalarının önemli bölümünü yapan bazı ülkeler, 2006-2008 yılları itibariyle, harcama miktarları ve GSYİH'ya oranlarıyla beraber, bölgeler bazında Tablo 9'da ortaya konulmuştur. Savunma harcamalarının yanı sıra, bu harcamaların GSYİH'ya oranları ülkeler arası karşılaştırmalarda kullanılan önemli bir göstergedir.

Tablo 9'da, savunma harcamalarının GSYİH'ya oranları dikkate alındığında en yüksek orana sahip ülkelerin ABD, Gürcistan, Rusya, Yunanistan ve İsrail gibi ülkeler olduğu görülmektedir. Türkiye'nin ise %2.1 gibi yüksek bir orana sahip olduğu yine tabloda görülmektedir. Tablo 9'da en fazla savunma harcaması yapan 15 ülke arasında yer almamalarına rağmen, bazı ülkelerin, savunma harcamalarının

GSYİH'ya oranları dikkate alındığında yıllık ortalamalarıyla, yüksek değerlere sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 9: Seçilmiş Bazı Ülkelerin Savunma Harcamaları ve GSYİH'ya Oranları (2005-2008) (2005 Sabit Fiyatlarıyla)

Ülkeler	2005		2006		2007		2008
	(Milyon \$)	(GSYİH %)	(Milyon \$)	(GSYİH %)	(Milyon \$)	(GSYİH %)	(Milyon \$)
Afrika							
Cezayir	2.925	2,9	2.992	2,7	3.515	3	4.156
Fas	2.030	3,4	2.049	3,3	2.111	3,2	2.358
Libya	691	1,6	597	1,2	562	1	837
Tunus	468	1,6	488	1,6	430	1,3	[446]
Amerika							
ABD	503.353	4,1	511.171	4	524.591	4	548.531
Arjantin	1.912	1	1.776	0,9	1.738	0,8	[2.077]
Brezilya	13.381	1,5	12.720	1,4	14.737	1,5	15.477
Kanada	12.986	1,1	13.590	1,2	14.817	1,2	15.940
Asya							
Çin	[44.911]	[2]	[52.199]	[2]	[57.861]	[2]	[63.643]
Hindistan	22.891	2,8	23.029	2,6	23.535	2,5	24.716
Japonya	44.165	1	43.666	0,9	43.460	0,9	42.751
G. Kore	20.554	2,6	21.224	2,6	22.119	2,6	23.773
Avrupa							
Almanya	38.060	1,4	37.133	1,3	37.233	1,3	37.237
Belçika	4.229	1,1	4.196	1,1	4.528	1,1	4.336
Bulgaristan	699	2,6	694	2,4	806	2,6	713
Danimarka	3.468	1,3	3.792	1,4	3.657	1,3	3.541
Finlandiya	2.744	1,4	2.793	1,4	2.632	1,2	2.782
Fransa	52.917	2,5	53.198	2,4	53.403	2,3	52.565
Gürcistan	214	3,3	363	5,2	720	9,2	651
Hollanda	9.568	1,5	10.017	1,5	10.152	1,5	9.866
İngiltere	55.152	2,4	55.043	2,4	55.746	2,4	57.392
İspanya	11.824	1	13.823	1,2	14.281	1,2	14.721
İsveç	5.518	1,5	5.432	1,4	5.575	1,4	5.205
İtalya	33.531	1,9	32.445	1,8	32.988	1,8	32.103
Norveç	4.885	1,6	4.875	1,5	5.186	1,5	4.821
Portekiz	4.039	2,2	3.924	2,1	3.756	2	3.766
Rusya	[28.488]	[3,7]	[31.176]	[3,6]	[33.821]	[3,5]	[38.238]
Türkiye	12.055	2,5	[13.016]	[2,5]	[11.155]	[2,1]	[11.663]
Yunanistan	[8.480]	[3,4]	[8.824]	[3,4]	[8.780]	[3,3]	[9.706]
Orta Doğu							
İran	7.213	3,8	7.811	3,8	6.486	2,9	6.089
İsrail	10.303	7,7	11.075	7,9	[12.513]	[8,6]	[12.135]
Mısır	2.659	2,9	2.721	2,7	2.740	2,5	2.585

[ ]: Tahmini değerler.

Kaynak: SIPRI, <http://milexdata.sipri.org>, (10.01.2010).

Tablo 8 ve 9'da yer alan en önemli göstergelerden biri ABD'nin savunma harcamalarının GSYİH'ya oranının yıllık ortalama % 4 civarında olmasıdır. 2008

yılına ait olan 607 milyar dolarlık savunma harcamasının GSYİH'ya oranının sadece % 4 olması, ABD'nin milli gelirinin ne kadar yüksek olduğunun bir göstergesidir. Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'nın yaptıkları savunma harcamalarına bakıldığında, en fazla harcama yapan ülkeler arasında yer almalarına rağmen, GSYİH'ya oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Bu durum; gelişmiş, Avrupa Birliği ülkelerinin ekonomilerinin, diğer ülkelere göre büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Almanya'nın 2008 yılında yaptığı 46.8 milyar dolar savunma harcamasına karşılık, GSYİH'sına oranının % 1.3 olması, ekonomik gücünün boyutlarını daha net bir şekilde göstermektedir. Tablo 9'da Gürcistan'a baktığımızda ise, savunma harcamaları mutlak değer olarak çok düşük kalmasına rağmen, diğer ülkelerle kıyaslandığında GSYİH'daki payının yüksek olduğu görülmektedir.

Savunma harcamaları ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklı özellikler taşımaktadır. Gelişmiş ülkelerde savunma harcamaları, uzun vadeli bir bakışla, çeşitli ekonomik analizler yapılarak değerlendirildiği halde, gelişmekte olan ülkelerde ekonomik değerlendirmeler gerektiği gibi yapılamamakta, daha ziyade güvenlik ihtiyacının kısa vadeli olarak ele alınması, savunma bütçesinin belirleyicisi olmaktadır.

Savunma harcamalarına bakıldığında ABD'nin bu alanda en önemli güç olduğu görülmektedir. Avrupa ülkelerinde ise Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'nın yaptıkları savunma harcamalarının, diğer devletlere göre çok yüksek düzeylerde olmasına rağmen, savunma harcamalarının GSYİH'larına oranları göz önünde bulundurulduğunda, bu oranların düşük kaldığı görülmektedir.

Teorik olarak baktığımızda, savunma yükünün fazla olduğu ülkelerin, genellikle güvenlik problemlerinin yoğun olduğu bölgelerde yer almaları veya silahlı bir çatışmanın içinde olmaları; savunma yükü düşük olan ülkelerin ise, genellikle barışçıl bir çevrede bulunmaları ve stratejik açıdan güvenlik problemlerine sahip olmamaları beklenir. Ancak; en fazla savunma harcaması yapan ülkelere baktığımızda, bu beklentilere uymayan durumların söz konusu olduğu görülmektedir. Özellikle gelişmiş ülkeler, güvenlik problemleri olmasa bile savunma sanayine yatırım yaparak ihracatçı konuma gelmek ve hem bölgesinde hem de dünyada güçlü

bir ülke imajı vermek için yüksek savunma harcamalarına sahip olabilmektedirler. Örneğin ABD'nin savunma harcamalarının, komşu ülkeleri ile sorunu olmamasına ve güvenlik açısından çatışma bölgelerine yakın bulunmamasına rağmen yüksek olması bu hususa örnek olarak verilebilir. Bu durumun ABD'nin, dünyada lider ülke olma çabalarından ve 11 Eylül saldırıları ile başlayan süreçte uluslararası terörizm ile muhatap olmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Sonuç olarak, dünyada savunma harcamaları, bir ülkenin sahip olduğu birçok faktöre göre farklılık gösterebildiğinden, yapılan savunma harcamalarının boyutları ve ülke kaynakları içindeki payı, ülkelerin algıladıkları risk derecesine bağlı olarak aldıkları ülke içi kararları yansıtmaktadır. Bu nedenle ülkeden ülkeye farklılık göstermesi doğaldır.

2.4. Savunma Harcamalarının Türkiye'deki Durumu

Bir devletin askeri harcamalarındaki artışta veya azalışta iki temel nedenin etkili olduğu söylenebilir. Bunlar, devletleri etkileyen tehdit algılamaları ve devlet yöneticilerinin silahlama konusunda sahip oldukları dış politika anlayışlarıdır. Türkiye için ilk durum daha geçerli bir nedendir. Komşu devletlerin kendisine karşı politikaları, bölgesel ve uluslararası krizler, terör sorunu ve ekonomik nedenler Türkiye'nin askeri harcamalarında belirleyici olmaktadır.¹¹²

Türkiye, dünyanın en çok güvenlik sorunlarının bulunduğu coğrafyada yer alması nedeniyle (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'nun kesiştiği bir coğrafyada) savunma ihtiyacını karşılamak ve caydırıcılık sağlamak üzere, genel bütçeden milli savunmaya önemli miktarda ödenek ayırmaktadır. Kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflandırılması ile, Türkiye'nin ülke bütçesinden milli savunmasına ve diğer kalemlere ayırdığı kaynak, Tablo 10'da 2006-2008 yılları itibariyle ortaya konulmuştur.

---

¹¹² Türk, s.16.

Tablo 10: Fonksiyonel Sınıflandırma İle Bütçe Ödenekleri (2006-2008) (Bin TL)

	2006		2007		2008	
	Ödenek	%	Ödenek	%	Ödenek	%
Genel Kamu Hizmetleri	70.397.647	39,5	75.974.775	37,2	82.080.517	36,2
Savunma Hizmetleri	11.587.934	6,5	11.833.996	5,8	12.839.138	5,7
Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri	10.514.467	5,9	12.433.514	6,1	13.966.786	6,2
Ekonomik İşler ve Hizmetler	21.126.837	11,8	23.702.910	11,6	29.137.332	12,8
Çevre Koruma Hizmetleri	127.289	0,07	184.076	0,1	214.866	0,1
İskan ve Toplum Refahı Hizmetleri	3.855.208	2,16	4.714.647	2,3	3.796.679	1,7
Sağlık Hizmetleri	9.273.663	5,21	11.276.377	5,5	12.972.160	5,7
Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri	2.811.454	1,58	3.278.530	1,6	3.864.526	1,7
Eğitim Hizmetleri	22.218.521	12,47	25.720.314	12,6	30.493.022	13,4
Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri	26.213.015	14,72	34.948.544	17,1	37.665.536	16,6
TOPLAM	178.126.034		204.067.683		227.030.562	

Kaynak: BÜMKO, *Merkezi Yönetim Genel Faaliyet Raporu*, 2006, 2007 ve 2008.

Tablo 11’de genel bütçe kapsamında bulunan ve bütçeden en fazla pay alan kamu idarelerinden ilk on tanesi bulunmaktadır. Tabloda Milli Savunma Bakanlığı’nın ilk beş içerisinde yer aldığı ve dolayısıyla bütçeden önemli bir pay aldığı görülmektedir.

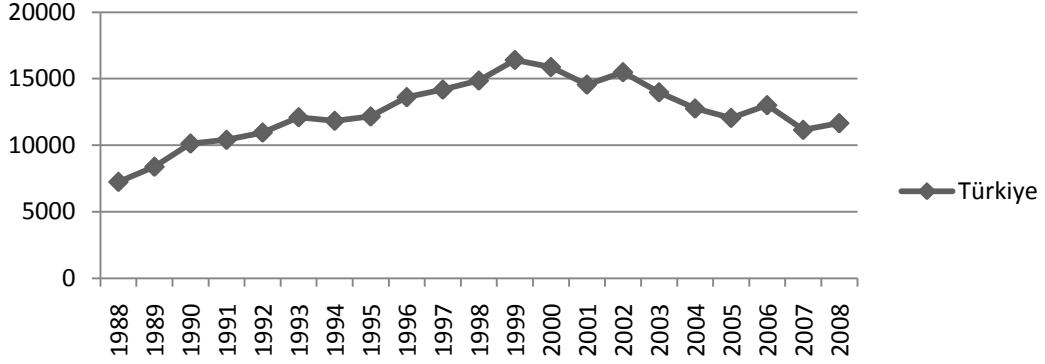
Tablo 11: Bütçeden En Fazla Pay Alan İlk 10 Kamu İdaresi (2006-2008) (Bin TL)

İDARE	2006	2007	2008
Hazine Müsteşarlığı	51.046.285	53.920.143	57.910.319
Maliye Bakanlığı	36.523.603	35.186.302	39.455.973
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	12.914.462	25.974.053	26.024.322
Milli Eğitim Bakanlığı	17.677.049	21.289.051	24.193.694
Milli Savunma Bakanlığı	11.575.302	11.854.977	12.889.678
Sağlık Bakanlığı	8.535.953	10.390.278	11.994.810
Karayolları Genel Müdürlüğü	5.496.566	5.638.480	8.184.884
Tarım ve Köyişleri Bakanlığı	5.920.000	6.931.677	7.277.834
Emniyet Genel Müdürlüğü	5.161.781	6.059.708	6.886.083
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü	3.666.457	3.851.900	5.092.653

Kaynak: BÜMKO, *Merkezi Yönetim Genel Faaliyet Raporu*, 2006, 2007 ve 2008.

Şekil 3 incelendiğinde milyon dolar bazında Türkiye’nin toplam savunma harcamalarının 1988’den itibaren artış eğilimi görülmektedir. Bu artış eğilimi 1999 yılına kadar devam etmiş ve 1999 yılından 2004 yılına kadar düşüş göstermiştir. 2005 yılında da tekrar bir artış yaşanmıştır. Şekil 3’de Türkiye’deki 1988–2008

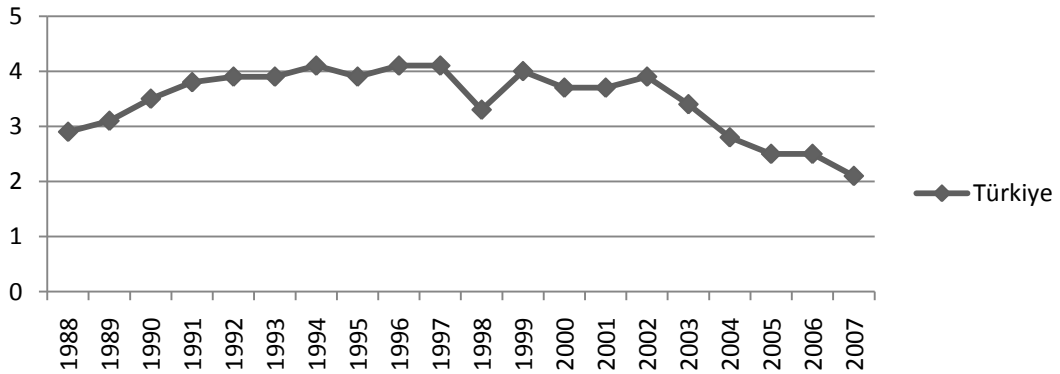
yılları arasındaki savunma harcamaları verileri 2005 fiyatlarıyla reel hale getirilmiş olarak yer almaktadır.

Kaynak: SIPRI, <http://milexdata.sipri.org>, (10.01.2010).

Şekil 3: Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Seyri (2005 Sabit fiyatlarıyla)

Savunma harcamalarında olduğu gibi savunma harcamalarının GSYİH'ya oranlarında da benzer bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Şekil 4'de görüleceği üzere, 1988 yılından itibaren 1999 yılına kadar artan bir seyir izleyen oran, 1999'dan sonra düşüş eğilimi göstermiştir. Türkiye'nin savunma harcamalarının GSYİH'ya oranı dünyadaki diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında yüksek düzeye sahip olduğu söylenebilir.

Kaynak: SIPRI, <http://milexdata.sipri.org>, (10.01.2010).

Şekil 4: Türkiye'nin Savunma Harcamalarının GSYİH'ya Oranları (1988-2007)

2.4.1. Türk Savunma Sanayinin Gelişimi ve Mevcut Durumu

Devletlerin en önemli varlık sebebi olan savunma hizmetinin yerine getirilebilmesi ve ülkelerin bağımsızlığını güven içinde sürdürebilmesi, sanayi sektörünün önemli bir bölümünü oluşturan savunma sanayinin, belirli imkân ve kabiliyete sahip olması ile mümkün olmaktadır. Şüphesiz ülkeleri tehdit eden unsurlar ve tehdit dereceleri ülkeden ülkeye farklılıklar gösterebilmektedir. Türkiye'nin jeopolitik olarak Asya ve Avrupa kıtaları arasındaki konumu, stratejik olarak potansiyel çatışma bölgelerine yakınlığı, terör sorunu ve komşularının durumu, savunma sanayi alanında geri kalmasının büyük risklere neden olacağını açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye'de savunma sanayine önem verilmesinin birçok sebebi vardır. Bunların başında, yurt savunmasında dışa bağımlılığın azaltılması hedefi gelmektedir. Çünkü kritik dönemlerde satıcı ülkeler, kendi siyasi emellerine uygun olarak hareket etmekte ve silah tedarikine engel olabilmektedirler.¹¹³ Türkiye'de tarihsel süreç içerisinde ülke savunmasının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için yaşanan önemli gelişmeler aşağıdaki başlıklarda açıklanacaktır.

2.4.1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Türk savunma sanayinin temeli, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme devrinde atılmıştır. Bu dönemde özellikle, top ve savaş gemileri gibi zamanın en önemli savaş araçlarının tamamen yerli imkânlarla üretilmesi imparatorluğa önemli üstünlükler sağlamıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanında top dökmek amacıyla inşa edilen "Tophane-i Hümayun" Osmanlı silah sanayinin temelini oluşturmaktadır. Yine, Fatih zamanında, Haliç'te Taşkızak tersanesi mevkiinde ilk gemi kızakları tesis edilmiş ve savaş gemisi üretimi açısından birkaç yüzyıl boyunca Avrupa ülkelerinin çok üzerine çıkmıştır. Nitekim İnebahtı Savaşından sonra neredeyse tamamen yok olan İmparatorluk Donanması'nın, beş aylık bir dönemde 200 gemi olarak yeniden inşa edilmesi, Osmanlı tersanelerinin o dönemdeki üretim kapasitesinin boyutunu ortaya koymaktadır.¹¹⁴

---

¹¹³ Akgül, s.193.

¹¹⁴ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.150-151.

1816'da askeri kundura, çizme, palaska, fişeklik v.s. üretimi için Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası ve 1845'de İzmit Askeri Elbise Fabrikası kurulmuş, ayrıca aynı yıl İstanbul'daki Tophane; tüfek ve tabanca üretebilecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. 1827 yılında Haliç Karaağaç'ta kurulan imalathane ile gülleli dönemden ahşap tapalı mühimmata ve daha sonra da madeni tapaya geçilmiştir. 1863 yılında, İngiltere'den satın alınan tezgâhlar ile yivli silah (top, obüs) üretimi için, yeni bir fabrika kurulmuştur.¹¹⁵

Buharlı gemi üretimini yapabilecek şekilde modernize edilen İstanbul Taşkızak Tersanesi, 1826 yılında ilk Osmanlı buharlı gemisinin üretimini gerçekleştirmiştir. 1886 yılında, II. Abdülhamid zamanında, yine İstanbul Taşkızak Tersanesi'nde iki adet denizaltı üretilerek 1888 yılında donanmaya teslim edilmiştir.¹¹⁶

On yedinci yüzyıla kadar güçlü bir konuma sahip olan Osmanlı savunma sanayi, on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'daki teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmış, Birinci Dünya Savaşı sırasında ise etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

2.4.1.2. 1923-1950 Yılları

Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan ekonomik darboğaz, ülkenin tüm sanayi kollarını etkilediği gibi savunma sanayini de etkilemiştir. Cumhuriyet döneminde savunma sanayi, topyekûn sanayileşme ve kalkınma hareketinin önemli bir parçası olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda, ilk planlı dönemde savunma sanayinin devlet tarafından yönlendirilmesi ve geliştirilmesi öngörülmüştür.

1921 yılında teşkil edilen Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü bünyesinde; 1924 yılında Ankara'da, hafif silah ve top tamir atölyeleri ile marangozhaneler ve fişek fabrikaları, 1927 yılında mühimmat fabrikası, 1928 yılında Pirinç Fabrikası, 1930 yılında Kayaş Kapsül Fabrikası, 1931 yılında Kırıkkale Elektrik Santrali ve Çelik Fabrikası, 1939 yılında barut, tüfek ve top fabrikaları kurulmuştur. 1941 -1944

---

¹¹⁵ Hüseyin Saltuk Düzyol, *Türk Savunma Sanayiinde Ekonomik Etkinliği Sağlama ve Geliştirme Politikaları*, (Danışman: Prof. Dr. Tuğrul Çubukçu), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s.24.

¹¹⁶ TSK, Türk Silahlı Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Denizaltı Eğitim Merkezi Komutanlığı, "Osmanlı Dönemi Türk Denizaltıcılık Tarihi", <http://www.dzkk.tsk.tr/turkce/Personel/egitimMerkezleri/DzAltiEgtMrkK/Turkce/TurkDzTarihce.htm>, (17.06.2009).

yıllarında İngilizlerin yardımı ile Mamak Gaz Maske Fabrikası, 1950 yılında ABD'nin yardımıyla Tuzla Jeep Fabrikası kurulmuştur.¹¹⁷

Türk havacılık sanayi faaliyetleri, 1926'da Tayyare ve Motor Türk A.Ş. (TAMTAŞ)'nin kuruluşu ile başlamıştır. TAMTAŞ'ın Kayseri'de kurduğu tesisler 1928'de üretime geçmiş ve çeşitli tiplerde 112 adet uçak üretmiştir.¹¹⁸ 1939'da fabrikanın uçak üretim, bakım ve yenileme hakkı Türk Hava Kuvvetleri'ne verilmiştir. Havacılık sanayindeki ilk atılımlar bunlar olmakla beraber ilk büyük girişim, Türk Hava Kurumu'nun 1941'de, Ankara'da kurduğu Etimesgut Uçak Fabrikası olmuştur. Bu fabrika, 1944'ten itibaren üretime başlamış ve çeşitli sayıda uçak ve planör üretmiştir. THK Uçak Motoru Fabrikası ise 1945 yılında Ankara'da kurulmuş ve 1948 yılında üretime geçmiştir.¹¹⁹

Cumhuriyet döneminde denizcilik alanında da bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1924 yılında Yavuz Zırhlısı'nın tamiri ve bakımı için, Gölcük Tersanesi kurulmuş, 1936-1937 yıllarında ilk Türk denizaltıları bu tersanede yapılmaya başlanmış ve 1941 yılında da Taşkızak Tersanesi yeniden faaliyete geçirilmiştir.¹²⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında genelde devlet bünyesinde ve askerî organizasyon içerisinde yürütülen bu faaliyetlerin yanı sıra, bu dönemde çok az da olsa özel teşebbüsün iştiraki bulunmaktadır. 1930'lu yıllarda, İstanbul Haliç'te kurulan Nuri Killigil Tesisleri'nde tabanca, 81 mm havan ve mühimmatı, çeşitli tahrip kalıpları, patlayıcı ve yanıcı maddeler ile piroteknik maddelerin üretimleri gerçekleştirilmiştir.¹²¹ Ayrıca, 1936 yılında Nuri Demirağ'ın İstanbul Beşiktaş'ta kurduğu uçak fabrikası da bu dönemdeki ikinci özel teşebbüs örneğidir. Bu fabrikada çok sayıda planörle birlikte, Nu.D.36 ve Nu.D.38 kodlu uçakların üretimi tamamen Türk mühendislerin ve işçilerin katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.¹²² Ancak o dönemde yurt içi talebin yeterli düzeyde bulunmayışı, ihracat imkânlarının kısıtlı oluşu ve

---

¹¹⁷ Gür, s.286-293.

¹¹⁸ SASAD, "Türk Savunma Sanayiinin Gelişimi", <http://www.sasad.org.tr/sub.asp?tnm=TA RIHCE>, (11.08.2009).

¹¹⁹ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.152-153.

¹²⁰ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.151-152.

¹²¹ Gür, s.29.

¹²² Vildan Korul, Hatice Küçükönel, "Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi", *Ege Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ege Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:3, S.1-2, Ocak-Temmuz 2003, s.25.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yabancı ülkelerin sağladığı askerî yardımların artması ile yurt içinden tedarikin azalması, fabrikaların finansman sıkıntısına girmelerine ve bir süre sonra da kapatılmalarına neden olmuştur.

2.4.1.3. 1950-1974 Yılları

Bu yıllar, savunma sanayinin geliştirilmesi yerine, dış yardım ve dış alım politikalarının uygulandığı bir dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da kalan ve Amerika'ya gönderilme maliyetinin yüksek olduğu silahların, müttefik ülkelere verilmesi planlanmış ve Marshall Yardımı çerçevesinde, ABD'nin artık kullanmadığı, kullanım süreleri dolmuş ve az hasarlı silah ve teçhizat, ABD'nin onayı olmadan kullanılmamak şartıyla Türkiye'ye gönderilmiştir.¹²³ Bu durum, Türk savunma sanayi fabrika ve atölyelerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu dönemde, Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü, 15 Mart 1950 tarihinde 5591 sayılı özel bir kanunla, Makina Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü (MKEK) adı altında sivilleştirilerek, 1950 yılında Sanayi Bakanlığı'na devredilmiştir. MKEK yöneticileri, kurum ilk kurulduğunda, savunma sanayinin karakterinden kaynaklanan nedenlerle kurumu, hem sivil hem de askerî sektöre hitap edebilecek bir yapıya kavuşturabilmek için çeşitli kararlar almışlar ve 5 yıllık bir "İnkişaf Planı" hazırlamışlardır. 1956 yılında İnkişaf Planı'nın ilk ürünü olan Gazi Fişek Fabrikası kurulmuştur. 1954-1958 yılları arasında yurt dışından alınan siparişlerin (özellikle 740 milyon DM tutarındaki Alman siparişleri) sayesinde büyük bir yatırım faaliyetine girişilmiş ve 1956-1974 yılları arasında 18 ayrı yatırımın tamamlanmasıyla kurumun değeri daha da artırılmıştır. Bu yatırımlar tarih sırasına göre aşağıda sıralanmıştır.¹²⁴

1. Gazi Fişek Fabrikası,
2. Topçu Mühimmatı Fabrikası ve Yardımcı Üniteleri,
3. Çelik Dökümhanesi,
4. Pirinç Fabrikası, Dökümhane, Elektroliz ve Tel Kablo Atölyeleri,

---

¹²³ Barış Ertem, "Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marsall Planı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 12, S. 21, Haziran 2009, s.394.

¹²⁴ Gür, s.29-30.

5. Barut Fabrikası kapasitesinin 450 tondan 1800 tona çıkarılması,
6. TNT İmla Tesisleri, Nitrogliserin ve Dinamit üretim kapasitelerinin artırılması,
7. Kayaş Kapsül ve İmla Fabrikası'nın modernizasyonu,
8. Vasıflı Çelik Haddehanesi, Bandaj ve Mono Blok Tesisleri,
9. Pik ve Sfero Dökümhanesi,
10. Takım Tezgâhları Üretim Tesisleri,
11. Dişli İmalat Tesisleri,
12. Tekstil Makineleri İmal Tesisleri,
13. Elektrik Sayaçları Fabrikası,
14. Çelik Çekme Boru Fabrikası,
15. G3 ve MG-3 Tüfek Fabrikası,
16. Kontra plak, Kontra Levha ve Yonga Levha Tesisleri,
17. Pil Fabrikası,
18. Roket Fabrikası.

Bu dönemin en önemli gelişmeleri olarak, 1957 yılında Ankara'da NATO standartlarına uygun olarak bir mühimmat fabrikasının kurulması ve 1967 yılında Batı Almanya lisansı ile Makina Kimya Endüstrisi Kurumu tarafından, Cobra Tanksavar Roketi ve G-3, MG-3 tüfeklerinin üretimine başlanması sayılabilir.¹²⁵

THK'nın tesislerini MKEK'nin satın almasıyla, yılda 50 uçak kapasiteli tesislerde toplam 500 uçak ve planörün üretimi gerçekleştirilmiş, ancak dünyadaki teknolojik gelişmelere paralel olarak jet motorunun kullanılmaya başlaması, mevcut tesislerin teknolojik açıdan yenilenememesi ve devamında izlenen dış alıma yönelik devlet politikaları sebebiyle, 1962 yılında uçak üretimi ile ilgili tüm faaliyetler durdurulmuş, tesislerin bir kısmı tekstil üretimine dönüştürülürken, motor fabrikasının tesisleri Türk Traktör Fabrikası'na devredilmiştir.¹²⁶

Çeşitli gelişmelere rağmen, bu dönemde Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile artan askeri yardımlar, Türk savunma sanayinde önemli bir gerilemeye yol açmıştır.

---

¹²⁵ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.152-154.

¹²⁶ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.153.

İhtiyacın hazır alım veya yardımlar ile karşılanmasının sanayileşme üzerindeki olumsuz etkileri ancak 1974 Kıbrıs Harekâtı ile anlaşılabilmiştir.

2.4.1.4. 1974-1985 yılları

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, Türk ordusunun silah donanımının modernizasyonu ve Türk savunma sanayinin millileştirilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında 4 yıl süre ile uygulanan ambargo sonucu, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin savunma teçhizatının yurt içinden karşılanmasının gerekliliği daha iyi anlaşılmıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı'nı izleyen süreçte, dış askerî yardımların neden olduğu politik ve siyasi kısıtlamalardan kurtulabilmek ve eski teknoloji ile üretilmiş askerî teçhizatları hızla yenileyebilmek için yerli savunma sanayinin kurulması çalışmaları başlatılmış ve böylelikle savunma sanayinde dışa bağımlılığın azaltılması hedeflenmiştir.¹²⁷

Bu dönemde, Türk savunma sanayinin dışa bağımlılıktan kurtulabilmesi ve teknolojik altyapısının geliştirilebilmesi için, önemli düzenlemeler yapılmıştır. 1983 tarihinde 105 sayılı “Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” yürürlüğe girmiş ve kurum daha sonra bütün KİT’leri tek çatı altında toplayan ve 1984 yılında çıkarılan 233 sayılı “Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” kapsamına alınmıştır.¹²⁸ Ayrıca, Kasım 1983 tarihinde 101 sayılı “Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü Kanun Hükmündeki Kararnamesi” çıkarılmıştır. Daha sonra, Kasım 1985’de Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü kaldırılarak yerine, o zamanki adıyla Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı kurulmuş ve bu kurum 1989 yılında Savunma Sanayii Müsteşarlığına dönüştürülmüştür.¹²⁹

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası dönemde, Türkiye’nin maruz kaldığı ABD ambargosu ve döviz darboğazı nedeniyle, büyük çaplı projeler gerçekleştirilememiş ve gereken seviyede yenileme yatırımları yapılamamıştır. Daha ziyade ihtiyaç

¹²⁷ Günlük Şenesen, s.37.

¹²⁸ MKEK, “Tarihçe”, <http://www.mkek.gov.tr/foSiteContent.aspx?iKodContent=51&iKodDil=1>, (17.06.2009).

¹²⁹ Günlük Şenesen, s.38.

doğrultusunda üretimin amaçlandığı bu dönem, özel teşebbüs katılımının önceki yıllara oranla artırıldığı ve vakıf kuruluşları tarafından önemli yatırımların yapıldığı, bir dönem olmuştur.¹³⁰

1975 yılında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin telsiz ihtiyacını karşılamak amacıyla Ankara'da, Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın finansmanı ile Askeri Elektronik Sanayi A.Ş. (ASELSAN) kurulmuştur. ASELSAN, 1980 yılından itibaren ilk sırt ve araç telsizlerinin imalatını, ihracat imkânlarını da dikkate alarak gerçekleştirmeye başlamıştır.¹³¹ 1981 yılında Alman Varta firmasının lisansı ile pil üretmek üzere kurulmuş olan ASPİLSAN, vakfın finanse ettiği diğer bir kuruluştur. Bu dönemde ayrıca Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı; 1974 yılında uçak lastiklerinin üretimi amacıyla PETLAS'ı, aviyonik sistem ve elektronik aygıtların üretimi amacıyla 1982 yılında HAVELSAN'ı ve F-16 uçaklarının Türkiye'de ortak üretimi amacıyla 1984 yılında TUSAŞ'ı kurmuştur. Bu dönemde benzer şekilde kurulan İŞBİR Elektrik Sanayi A.Ş. ve OTOMARSAN A.Ş., Kara Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı'nın iştirak ettiği özel sektör kuruluşlarından bazılarıdır.¹³²

2.4.1.5. 1985 Sonrası ve Mevcut Durum

1985 yılında, Türk savunma sanayini sağlam bir temel üzerine oturtabilmek için, yatırımlarda sürekliliğin ve kaynak ihtiyacını karşılamada devamlılığın sağlanmasında devlet yönlendirmesinin gerekli olduğu noktalarından hareketle, bu alandaki çalışmaların tek elden yürütülmesi ve koordine edilmesi maksadıyla Türk savunma sanayinin temel kanunu olan 3238 sayılı “Savunma Sanayii Müsteşarlığının Kurulması Hakkındaki Kanun”, 13.11.1985 tarih ve 18927 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 3238 sayılı kanunun amacı, yurtiçinde modern savunma sanayini geliştirmek ve TSK'nin modernizasyonunu sağlamaktır.¹³³ Kanun çerçevesinde getirilen en önemli özellik, yerli ve yabancı özel sektörün, savunma sanayi içinde aktif rol oynamasının önünün açılıyor olmasıdır. Ayrıca savunma

---

¹³⁰ Kızıroğlu, s.47-48.

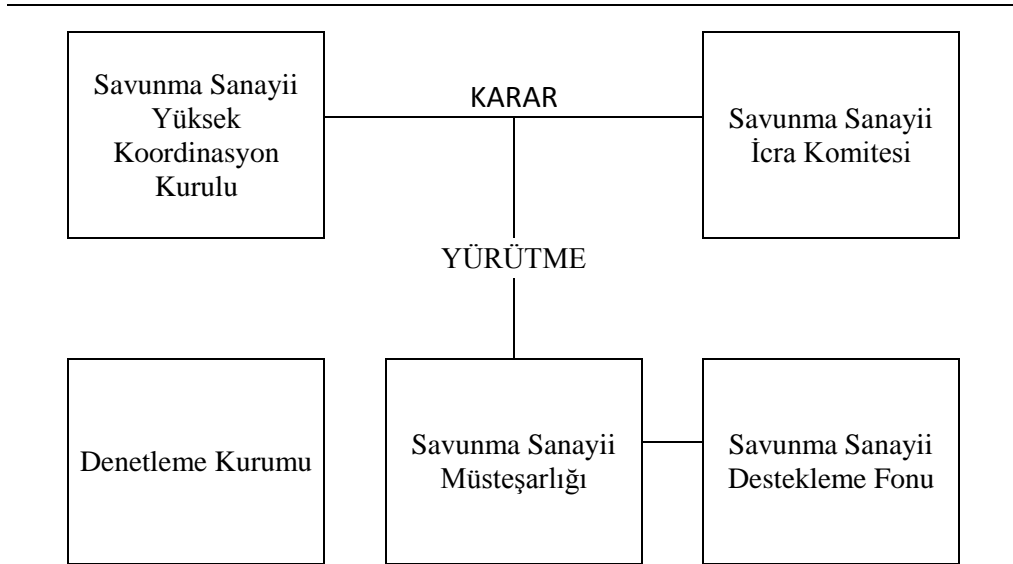
¹³¹ ASELSAN, “Tarihçe” http://www.aselsan.com.tr/icerik.asp?kategori_id=13&lang=tr, (02.02.2010).

¹³² Gür, s.30-31.

¹³³ 07.11.1985 tarih ve 3238 sayılı Savunma Sanayii Müsteşarlığının Kurulması Hakkındaki Kanun, (RG. 13.11.1985/18927), md.1.

sanayinin özel sektöre açılmasının yanı sıra yerli firmalarla yabancı firmaların işbirliğine girmeleri de teşvik edilmektedir.¹³⁴ Yabancı firmaların savunma sanayine aktif olarak katılımı gelişmiş ülkelerdeki savunma sanayinin ulusal bir yapıya sahip olması anlayışı ile çelişiyor olsa da, bu durum, sanayileşmesini henüz tamamlamamış bir ülke olan Türkiye için kendi ihtiyacını karşılayabilen, gelişmelere ayak uydurabilen ve ihracat potansiyeli olan dinamik bir savunma sanayi yapısının kurulması amacıyla, geçiş sürecinde, teknolojik anlamda bilgi düzeyinin artırılması için geçici bir ihtiyaç olarak görülebilir. Bu nedenle, Türk ortak veya ortakların yabancı ortaklarla giriştikleri savunma projelerine, teknik ve ekonomik yönden aktif bir şekilde iştirak etmeleri ve projenin üretim faaliyetlerinin önemli bölümlerinde Türk teknisyenlerin görev almaları gerçek manada teknoloji transferinin ve bilgi paylaşımının sağlanabilmesi için önemlidir.

3238 sayılı kanun ile getirilen sistemin beş organı bulunmaktadır. Bunlar; Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu, Savunma Sanayii İcra Komitesi, Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM), Savunma Sanayii Destekleme Fonu (SSDF) ve Denetleme Kurulu'dur.¹³⁵

Kaynak: SSM, <http://www.ssm.gov.tr/TR/kurumsal/Docum ents/SP/yazia4.html>, (11.06.2009).

Şekil 5: 3238 Sayılı Kanun ile Getirilen Sistem

¹³⁴ 3238 Sayılı Kanun, md. 6/c.

¹³⁵ SSM, "Kurumsal Yapı", <http://www.ssm.gov.tr/TR/kurumsal/Docum ents/SP/yazia4.html>, (11.06.2009); 3238 Sayılı Kanun, md.2.

Karar organlarından birincisi, Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu'dur. Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu, Başbakan'ın Başkanlığında, Genelkurmay Başkanı, Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Dışişleri Bakanı, Maliye ve Gümrük Bakanı, Sanayi ve Ticaret Bakanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı, Başbakanlık Müsteşarı, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı ile Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarından meydana gelir. Kurul, yılda en az iki defa olmak üzere, Başbakanın daveti üzerine toplanır.¹³⁶ Kurulun görevleri 3238 sayılı kanunun 4'ncü maddesinde;

- Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan genel strateji doğrultusunda, planlamanın ve koordinasyonun sağlanmasını takip etmek, düzenleyici direktifler vermek,
- Genelkurmay Başkanınca hazırlanan Stratejik Hedef Planına uygun olarak Fon ile tedariki öngörülen silah sistemleri ile araç ve gereçlerin tedarik şeklini tespit etmek olarak belirtilmiştir.¹³⁷

Karar organlarından ikincisi Savunma Sanayii İcra Komitesi'dir. Komite, başkanlık yapan Başbakanın yanı sıra Genelkurmay Başkanı ve Milli Savunma Bakanından oluşur ve Başbakanın daveti üzerine toplanır. Komitenin sekreterliğini Savunma Sanayii Müsteşarı yürütür.¹³⁸ Komitenin görevleri Kanunun 6'ncı maddesinde belirtilmiş olup, ana hatları itibarıyla:

- Türk Silahlı Kuvvetleri için, Stratejik Hedef Planına göre temini gerekli olan modern silah, araç ve gereçlerin üretimi, yurt içinden veya gereği halinde yurt dışından tedariki hususunda kararlar almak,
- Sağlanacak modern silah, araç ve gereçlerin araştırılması, geliştirilmesi, prototip imali, avans verilmesi, uzun vadeli siparişler ile diğer mali ve ekonomik teşviklerin tespiti istikametinde Savunma Sanayii Müsteşarlığına talimat vermek,
- Savunma sanayi ürünleri ihracatı ve off-set ticareti ile karşılıklı ticaret konusunda kararlar almak,

---

¹³⁶ 3238 Sayılı Kanun, md.3.

¹³⁷ 3238 Sayılı Kanun, md.4.

¹³⁸ 3238 Sayılı Kanun, md.5.

- Savunma Sanayii Destekleme Fonu'nun kullanım esaslarını tespit etmektir.¹³⁹

Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu ve Savunma Sanayii İcra Komitesi gibi üst karar organlarından sonra, bu organların aldığı kararları uygulayıp takip edecek yürütme organı, Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM)'dir. SSM, Milli Savunma Bakanlığına (MSB) bağlı ve tüzel kişiliğe sahip, özel bütçeli bir kuruluştur. 3238 sayılı kanununun 10. maddesine göre Müsteşarlığa verilen başlıca görevleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Proje bazında yıllar itibariyle verilecek olan alımların programlarını sipariş kontratına bağlamak,
- Mevcut milli sanayini, savunma sanayi ihtiyaçlarına göre reorganize ve entegre etmek, yeni teşebbüsleri teşvik ve bu entegrasyona ve ihtiyaçlara göre yönlendirmek, yabancı sermaye ve teknoloji katkısı imkanlarını araştırmak, teşebbüsleri yönlendirmek, bu konudaki Devlet katılımını planlamak,
- Fon kaynaklarını dikkate alarak alım programlarını ve finansman modellerini belirlemek,
- İhtiyaç duyulan modern silah, araç ve gereçlerin özel veya kamu kuruluşlarında imalatını planlamak,
- Gerektiğinde özel, kamu veya karma nitelikli yeni yatırımları dışa açık olmak kaydıyla desteklemek,
- Modern silah, araç ve gereçleri araştırmak, geliştirmek, prototiplerin imalini sağlamak, avans vermek, uzun vadeli siparişleri ve diğer mali ve ekonomik teşvikleri tespit etmek,
- İşin özelliğine göre yıllar içinde yapılacak alımların şartlarını, Milli Savunma Bakanlığı'na belirlenecek şartname ve standartları dikkate alarak teknik ve mali konuları kapsayan kontratları yapmak,

---

¹³⁹ DPT, "Kamuda Stratejik Yönetim", *Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan Hazırlık Programı*, <http://www.sp.gov.tr/documents/KP2007-2013.pdf>, (21.05.2009); 3238 Sayılı Kanun, md. 6.

- Savunma sanayi ürünleri ihracatı ve off–set ticareti konularını koordine etmek,
- Fondan kredi vermek veya yurt içinden ve yurt dışından kredi almak ve gerektiğinde yerli ve yabancı sermayeli şirketler kurmak ve iştirak etmek,
- Üretilen malın kontrat muhteviyatına uyup uymadığını, kalite kontrolleri ile kontrat şartlarının yerine getirilip getirilmediğini takip etmektir.¹⁴⁰

Savunma Sanayii Destekleme Fonu (SSDF), Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyonunun sağlanması ve Türkiye'de modern savunma sanayinin kurulması için gerekli kaynağın, genel bütçe dışında devamlı ve istikrarlı bir şekilde temini amacıyla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdinde ve Müsteşarlık emrinde oluşturulmuştur. SSDF'nin başlıca gelir kalemlerini; Bütçeden ayrılan ödenek, Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden silah modernizasyonu için ayrılan ödenek, Milli Piyango kârı, müşterek bahis hâsılatı ve bedelli askerlikten elde edilecek gelirler oluşturmaktadır.¹⁴¹ 3238 sayılı kanunun 12'nci maddesinde SSDF'nin bütün gelir kaynakları sayılmıştır.

3238 sayılı kanun, SSM'nin ve SSDF'nin her türlü işlemlerinin Başbakanlık, MSB ve Maliye Bakanlığı tarafından, iki yıl için seçilen ve üç kişiden teşekkül eden bir Denetleme Kurulu tarafından denetlenmesini öngörmüştür.¹⁴²

3238 sayılı kanunla yeni bir döneme giren Türk savunma sanayinde yaşanan diğer bir önemli gelişme ise Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın kuruluşu olmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin güçlendirilmesi için ihtiyaç duyulan silah, araç ve gereçleri yurt içinde üretecek seviyede bir savunma sanayinin kurulması ve dışa bağımlılığın asgariye indirilmesi maksadıyla, 3388 sayılı kanunla 17 Haziran 1987 tarihinde, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıflarının birleştirilmesi sonucu kurulan Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme

---

¹⁴⁰ 3238 Sayılı Kanun, md.10.

¹⁴¹ DPT, "Kamuda Stratejik Yönetim".

¹⁴² 3238 Sayılı Kanun, md.17.

Vakfi, 26 Eylül 1987'de faaliyete başlamıştır. TSKGV, kanunla kurulmuş olan tek vakıftır.¹⁴³

Bütün bu gelişmelere ilaveten 1998 yılında, Türk savunma sanayinin stratejisini belirlemek amacıyla, “Türk Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi Esasları”, 25 Mayıs 1998 tarihinde 98/11173 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 20 Haziran 1998 gün ve 23378 sayılı nüshasında yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu stratejinin temelini; ülke güvenliğinin sağlanması için TSK'nin ihtiyaçlarının güvenli ve istikrarlı biçimde karşılanması, bu amaçla yüksek teknolojiye sahip harp silah ve vasıtalarının yurt içinde üretilmesi, bunun için gerekli teknoloji tabanının oluşturularak üretim tesislerinin kurulması ve kurulmuş bulunan ulusal savunma sanayi tesislerinin teşviki ve desteklenmesi oluşturmaktadır.¹⁴⁴ TSSPSE, Türk savunma sanayine yeni bir anlayış getirmiş ve önemli yararlar sağlamıştır. Örneğin kritik savunma sistemlerinin uzun vadede ülkemizde yerli firmalarca geliştirilip üretilmesi esas alınarak, ana silah sistemlerini kendi dinamikleriyle üretebilen ve diğer ülkelerin firmaları ile rekabet edebilen yerli firmaların oluşturulması amaçlanmıştır.

Türk savunma sanayinin yıllar itibariyle cirosuna baktığımızda, 1997 yılındaki düzeyin ancak 2003 yılında aşılabildiği, 2000 ve 2001 yıllarında ekonomideki olumsuz havadan etkilenerek oldukça düşük seviyelere gerilediği ve 2002 yılında yaşanan artışın, en yüksek seviyenin yaşandığı 2008 yılına kadar devam ettiği görülecektir. Tablo 12'ye göre; ihracat rakamları, 1998 ve 2004 yıllarında keskin düşüşler yaşamıştır. Bu iki yıl dışında artışların gözlemlendiği Türk savunma sanayi ihracatı, 2004 yılındaki düşüşten sonra büyük bir sıçrama yaparak en yüksek seviyesine 2008 yılında ulaşmıştır.

---

¹⁴³ TSKGV, “Tarihçe”, <http://www.tskgv.org.tr/index.php?option=com-content&task=view&id=16&Itemid=91>, (13.05.2009).

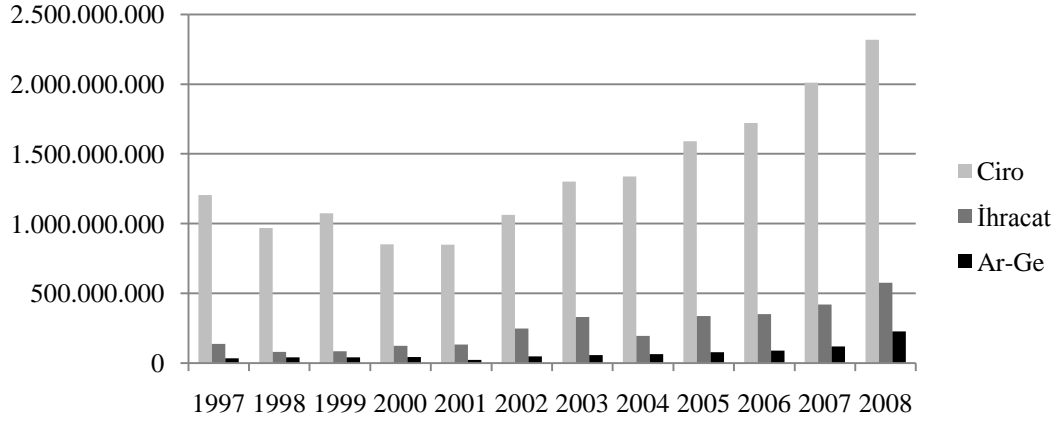
¹⁴⁴ MSB, “Savunma Sanayi Politika ve Stratejisi Dokümanı”, (11.05.2009).

Tablo 12: Türk Savunma Sanayinin Yıllık Ciro, İhracat ve AR-GE Rakamları

Yıllar	Ciro(\$)	İhracat (\$)	Ar-Ge(\$)
1997	1.205.000.000	138.000.000	34.000.000
1998	968.401.000	80.034.000	40.794.000
1999	1.074.614.189	84.408.551	41.632.518
2000	851.852.000	123.442.000	43.081.000
2001	848.897.075	134.064.179	24.411.819
2002	1.062.375.000	247.727.000	48.912.000
2003	1.301.000.329	331.135.000	58.428.250
2004	1.337.120.000	196.341.000	63.860.000
2005	1.591.162.692	337.422.986	78.511.203
2006	1.720.405.000	351.989.000	90.089.000
2007	2.010.604.105	420.408.813	120.193.753
2008	2.316.821.798	576.337.824	228.232.727

Kaynak: SASAD, http://www.sasad.org.tr/dosya/eoe/WEB%20Sayfamıza_2.pdf, (09.06.2009).

Kaynak: SASAD, http://www.sasad.org.tr/dosya/eoe/WEB%20Sayfamıza_2.pdf, (09.06.2009).

Şekil 6: Türk Savunma Sanayinin Yıllık Ciro, İhracat ve AR-GE Durumu

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nin ihtiyaçları, iç ve dış pazarlardan doğrudan alım veya ortak üretim programları yoluyla karşılanmaktadır. Günümüzün modern savunma teçhizatlarının üretiminde ileri seviyeye ulaşmak için Türk savunma sanayi; ya kendi imkânlarıyla veya müttefik ülkelerle birlikte ortak üretim projelerine katılım yoluyla ya da teknoloji transferi yoluyla üretim imkân ve kabiliyetlerini geliştirmeye çalışmaktadır. Türk savunma sanayinin son yıllarda önemli gelişmeler kaydetmesine rağmen, savunma sanayi kuruluşlarının teknolojide ve yedek parça imalatında büyük

ölçüde dışa bağımlılıklarını sürdürüyor olmaları hususu ise dikkate alınması gereken önemli bir husustur.¹⁴⁵

2.4.2. Türkiye'nin Savunma Harcamalarını Etkileyen Faktörler

Ülkelerin savunma harcamalarını belirleyen birçok faktör vardır ve bu faktörlerin önem dereceleri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Türkiye'de savunma harcamalarını etkileyen faktörlere baktığımızda, ilk sırada Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik önemi gelmektedir. Bunun dışında, ekonomik ve siyasi istikrarsızlık, Türkiye'nin algıladığı tehditler, tarihsel faktörler, komşu ülkelerin savunma harcamaları ve terör sorunu savunma harcamalarını etkileyen diğer faktörlerdendir.

2.4.2.1. Jeopolitik ve Coğrafi Konumu

Türkiye, aynı anda bir Avrupa, Asya, Balkan, Kafkas, Ortadoğu, Akdeniz ve Karadeniz ülkesidir. Üç tarafı denizlerle çevrili Asya ile Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan Türkiye, jeopolitik ve jeostratejik mevki itibarıyla, dünyanın en önemli petrol rezervlerine sahip Ortadoğu ve Hazar Havzası, önemli deniz ulaştırma yollarının kavşağı durumunda bulunan Akdeniz Havzası, Karadeniz Havzası ve Boğazlar, SSCB ve Yugoslavya'nın dağılması sonucu yapısal değişikliklere uğrayan Balkanlar, etnik çatışmalar yanında, zengin tabii kaynaklara sahip Kafkasya tarafından oluşturulan coğrafyanın merkezinde bulunmaktadır.¹⁴⁶

Türkiye; Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu üçgeni gibi sıcak ve jeopolitik yönden önemli bir bölgede olmanın neden olduğu hassasiyet nedeniyle milli savunma imkânlarını güçlü bulundurmak ve silahlı kuvvetlerini sürekli modernize etmek zorundadır. Adı geçen bu sıcak bölgelerdeki gelişmeler, Türkiye'nin dış güvenlik anlayışında daha etkin ve gelişmiş politikalar izlemesini

---

¹⁴⁵ Konya Ticaret Odası, *Savunma Sanayi ve Konya'nın Savunma Sanayi Potansiyeli*, Konya Ticaret Odası Etüd-Araştırma Servisi, Konya, 2007, s.3.

¹⁴⁶ Kaya, s.80-81.

gerektirmektedir.¹⁴⁷ Bu zorunluluk savunma harcamalarının yüksek olmasına yol açan nedenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Sahip olduğu jeostratejik konumu ile Türkiye'nin bahsedilen bölgelerde bir istikrar ve denge unsuru olması ve bu rolünü devam ettirebilmesi makul düzeyde yaptığı ve yapacağı savunma harcamaları ile yakından ilişkilidir.

2.4.2.2. Tehdit Algılamaları

Bir ülke; anayasal düzenine, milli varlığı ve bütünlüğüne, uluslararası çıkarlarına zarar vermesi muhtemel her türlü unsuru kendisi için tehdit olarak algılar ve bu yöndeki bir algılayış da, o ülkenin savunması için yaptığı harcamaları belirlemede önemli bir etken olur. Türkiye'nin tehdit olarak algıladığı faaliyetler arasında, Yunanistan ile süregelen Kıbrıs sorunu, Ege Sorunları (Adalar, Kıta Sahaneliği, Kara Suları), Batı Trakya Türklerine uygulanan baskılar ve Türkiye'nin Avrupa Birliğı ile ilişkilerini engelleme hareketleri; PKK terör örgütünün faaliyetleri; Irak'ın toprak bütünlüğüne karşı Kuzey Irak'ta yaşanan gelişmeler; İran'ın nükleer faaliyetleri yer almaktadır.¹⁴⁸

2.4.2.3. Komşu ve Bölge Ülkelerin Savunma Harcamaları

Türkiye'nin savunma politikasını etkilemede, komşu ülkelerin yaptıkları savunma harcamaları da belirleyici olmaktadır. Türkiye'nin bulunduğu bölgenin stratejik önemi ve komşularıyla olan tarihsel ilişkileri, özellikle Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi ve Ermenistan ile yaşanmış olan tarihsel sorunlar ve çarlık Rusya'sının geçmişte izlediğı sıcak denizlere yayılma politikaları, savunma harcamalarını yükselten önemli tarihsel etkenler arasında sayılabilir. Bu nedenle tarihsel faktörler bu başlık altında değerlendirilebilir. Tablo 13'de Türkiye'ye komşu olan ve aynı bölgede bulunan bazı ülkelerin savunma harcamaları incelendiğinde, bu ülkelerin savunmaya dünya ortalamasının üzerinde bir kaynak ayırdıkları görülmektedir.

---

¹⁴⁷ Mehmet Ali Bal *Modern Devlet ve Güvenlik*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Yayın no:52, 1.bs., İstanbul 2003, s.97.

¹⁴⁸ Türk, s.23.

Tablo 13: Türkiye'nin Komşu ve Bölge Ülkelerinin Savunma Harcamaları (2005 fiyatlarıyla)

Yıllar		Türkiye	Yunanistan	İran	Ermenistan	Irak	Suriye	Gürcistan	Bulgaristan	Rusya	İsrail
1988	Milyon \$	7.246	6.754	--	--	--	[3.397]	--	--	[218.404]	9.158
	% GSYİH	2,9	5,1	--	--	--	[7,3]	--	--	[15,8]	15,4
1989	Milyon \$	8.385	6.332	1.238	--	--	[3.475]	--	[2.818]	[202.512]	7.750
	% GSYİH	3,1	4,6	2,4	--	--	[7,4]	--	[4,4]	[14,2]	12,9
1990	Milyon \$	10.129	6.402	1.341	--	--	[3.221]	--	[2.274]	[171.322]	8.003
	% GSYİH	3,5	4,6	2	--	--	[6,4]	--	[3,8]	[12,3]	12,5
1991	Milyon \$	10.405	6.072	1.304	--	--	[5.208]	--	[1.234]	--	10.562
	% GSYİH	3,8	4,2	1,7	--	--	[9,7]	--	[3]	--	15,3
1992	Milyon \$	10.957	6.310	1.160	84,5	--	[4.826]	--	[931]	[42.521]	8.425
	% GSYİH	3,9	4,4	1,4	2,2	--	[8,4]	--	[3]	[5,5]	11,3
1993	Milyon \$	12.107	6.159	1.574	47,1	--	3.820	--	[703]	[37.563]	8.964
	% GSYİH	3,9	4,4	1,5	2,3	--	6,7	--	[2,6]	[5,3]	11,6
1994	Milyon \$	11.840	6.265	2.434	--	--	4.341	--	[962]	[36.608]	8.267
	% GSYİH	4,1	4,3	2,4	--	--	7,2	--	[4]	[5,9]	9,9
1995	Milyon \$	12.162	6.399	1.753	79,9	--	4.365	--	[713]	[21.680]	8.079
	% GSYİH	3,9	3,8	1,8	4,1	--	6,9	--	[2,9]	[4,4]	8,5
1996	Milyon \$	13.618	6.783	1.948	68,9	--	4.242	85,9	[487]	[19.145]	8.605
	% GSYİH	4,1	4	1,9	3,3	--	6	2,2	[2,2]	[4,1]	8,7
1997	Milyon \$	14.188	7.228	2.171	87,6	--	4.374	[53,6]	[453]	[21.242]	8.652
	% GSYİH	4,1	4,1	2,1	3,9	--	5,9	[1,3]	[2,4]	[4,5]	8,6
1998	Milyon \$	14.866	7.876	2.290	86,4	--	4.616	[51,7]	[526]	[13.555]	8.981
	% GSYİH	3,3	4,3	2,4	3,5	--	5,8	[1,1]	[2,5]	[3,3]	8,4
1999	Milyon \$	16.413	8.245	3.200	93	--	4.969	[39,8]	[596]	[14.042]	9.299
	% GSYİH	4	4,3	3	3,7	--	5,8	[0,9]	[2,8]	[3,4]	8,3
2000	Milyon \$	15.885	8.701	4.731	94,3	--	5.353	[27,2]	[614]	[19.138]	9.574
	% GSYİH	3,7	4,3	3,8	3,6	--	5,5	[0,6]	[3]	[3,7]	7,9
2001	Milyon \$	14.562	8.508	5.220	91,5	--	5.627	[34,5]	[680]	[21.242]	9.996
	% GSYİH	3,7	4,1	4	3,1	--	5,5	[0,7]	[2,9]	[4,1]	8,2
2002	Milyon \$	15.494	8.350	3.926	90,5	--	5.841	49,3	[687]	[23.601]	11.087
	% GSYİH	3,9	3,9	2,5	2,7	--	5,4	1	[2,8]	[4,3]	9,2
2003	Milyon \$	13.984	[7.097]	4.594	104	--	6.696	57,7	[700]	[25.107]	10.421
	% GSYİH	3,4	[3,1]	2,9	2,7	--	6,3	1,1	[3]	[4,3]	8,6
2004	Milyon \$	12.762	[7.765]	5.816	115	--	6.708	80,6	684	[26.120]	9.931
	% GSYİH	2,8	[3,2]	3,3	2,7	(1,9)	5,6	1,4	2,6	[3,8]	7,8
2005	Milyon \$	12.055	[8.480]	7.213	141	(1.120)	6.746	214	699	[28.488]	10.303
	% GSYİH	2,5	[3,4]	3,8	2,9	(2,6)	5,1	3,3	2,6	[3,7]	7,7
2006	Milyon \$	[13.016]	[8.824]	7.811	166	(972)	6.067	363	694	[31.176]	11.075
	% GSYİH	[2,5]	[3,4]	3,8	2,9	(2,7)	4,4	5,2	2,4	[3,6]	7,9
2007	Milyon \$	[11.155]	[8.780]	6.486	195	(828)	6.484	720	806	[33.821]	[12.513]
	% GSYİH	[2,1]	[3,3]	2,9	3	(2,5)	4,4	9,2	2,6	[3,5]	[8,6]
2008	Milyon	[11.663]	[9.706]	6.089	[217]	(1.926)	6.300	651	713	[38.238]	[12.135]
	% GSYİH	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

( ): Kesin olmayan değerler, [ ]: Sipri tahmini değerleri

Kaynak: SIPRI, <http://milexdata.sipri.org>, (10.01.2010).

Türkiye, anlaşmazlıkların yoğun olduğu bir bölgede bulunması nedeniyle, bütün komşularıyla yürüttüğü ilişkilerinde çok dikkatli bir strateji izlemek ve devamlı surette milli savunma imkânlarını güçlü bulundurmaya zorundadır. Bu zorunluluk, savunma harcamalarının yüksek düzeylere ulaşmasına neden olmaktadır.

2.4.2.4. Terör Sorunu

Türkiye’de, gerçekleştirilen terör eylemleri ve teröre karşı yürütülen operasyonlar sonucu, ulusal servetin büyük kısmının askeri harcamalara ayrılmasıyla ciddi anlama ekonomik kayıplar meydana gelmiştir. Terörist faaliyetler neticesinde, binlerce Türk vatandaşı hayatını kaybetmiş, ülke kaynakları askeri kaynaklara yönlendirilerek savunma harcamaları yükselmiş ve önemli alternatif maliyetlerden vazgeçilmek zorunda kalmıştır. Türkiye’nin terörle mücadelede 250-300 milyar dolar arası kaynak ayırdığı tahmin edilmektedir.¹⁴⁹

2.4.2.5. Ekonomik ve Siyasi İstikrarsızlıklar

Ekonomik istikrarın en önemli göstergelerinden olan ödemeler dengesinde ve enflasyon düzeyinde yaşanan olumlu veya olumsuz bir durum, kamu harcamaları konusunda ülkelerin rahat davranmalarına veya harcamalarda kısıntıya gitmeyi tercih etmelerine yol açabilmektedir. Nitekim Türkiye’de sürekli açık veren ödemeler dengesinin ve özellikle 1978, 1979, 1989, 1994 yıllarında oldukça yüksek olan enflasyon oranının, ayrıca 1994, 2001 ve 2008 finansal krizlerinin kamu harcamaları içerisinde savunma harcamalarının azaltılmasına neden olduğu ifade edilebilir.

Siyasal istikrarsızlık dönemlerinde ülke, iç ve dış tehditlere karşı korunmak amacıyla silahlı kuvvetlerine daha fazla ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bu tür istikrarsızlık dönemlerinde savunma harcamaları sürekli artmıştır. 1970 ve 1980 askeri müdahaleleri ve koalisyon hükümetleri zamanında yaşanan karışıklıkların,

---

¹⁴⁹ Ekovitrin, “PKK Terörünün 21 Yıllık Faturası 300 Milyar Dolar...”, <http://www.ekovitrin.com/index.php/pkk-terorunun-21-yillik-faturasi-300-milyar-dolar/>, (21.07.2010).

siyasal istikrarsızlık göstergeleri olarak savunma harcamalarında artışlara neden olduğu söylenebilir.¹⁵⁰

2.4.3. Türkiye’de Savunma Harcamalarının Finansman Kaynakları

Türkiye’de savunma harcamalarının ve bunlara ait kaynakların belirlenmesi, planlama, programlama ve bütçeleme sistemi çerçevesinde yürütülür. Muhtemel harcama ve kaynak kalemleri belirlenirken, Türkiye’nin iç ve dış tehdit algılamalarının yanı sıra temel makro ekonomik değişkenler olan fiyat istikrarı, ekonomik büyüme ve dış borçların yanında dış yardım ve kredi imkânları, kalkınma planları ve hükümet programları gibi çeşitli etkenler de göz önünde bulundurulur. Türkiye’de savunma harcamalarının finansman kaynaklarını bütçe içi ve bütçe dışı kaynaklar olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu sıraladığımız kaynaklar içinde, savunma harcamalarının en büyük kısmını Milli Savunma Bakanlığı bütçesi karşılamaktadır. 1985 yılında kurulan Savunma Sanayi Destekleme Fonu da söz konusu harcamaların karşılanmasında önemli rol üstlenmektedir.

Tablo 14: Türkiye’de Savunma Harcamalarının Kaynakları

Bütçe İçi Kaynaklar	Bütçe Dışı Kaynaklar
Milli Savunma Bütçesinden Tahsisli Kaynaklar	Savunma Sanayii Destekleme Fonu Kaynakları
Jandarma Genel Komutanlığı Ödenekleri	TSK Güçlendirme Vakfı Kaynakları
Sahil Güvenlik Komutanlığı Ödenekleri	Hibe ve Dış Yardımları
Milli Savunma Bakanlığının Özel Kanunlara Dayanan Gelirleri	

Kaynak: Kaya, s.31.

¹⁵⁰ Türk, s.22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: **SAVUNMA HARCAMALARININ TEORİK TEMELLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİLERİNİN ANALİZİ**

3.1. Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri

Savunma hizmeti, devletlerin temel varlık nedenlerinden biri olarak kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle, savunma hizmetinin ifası için, ülke bütçelerinden önemli miktarlarda ödenek tahsisi söz konusu olmaktadır. Bu ödenek tahsisi, diğer iktisadi faaliyetlere ayrılan kaynaklar pahasına yapıldığı için, fırsat maliyetlerinin değerlendirilmesi ve ekonomi üzerindeki etkilerinin analizi, birçok çalışmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁵¹ Bu çalışmalar neticesinde, ortak bir yargıya ulaşılamamış, ancak teorik bir çerçeve çizilmiştir. Aşağıdaki başlıklarda savunma harcamalarının ekonomik etkileri teorik düzeyde ele alınmaya çalışılacaktır.

3.1.1. Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri

Ülkelerin yaptıkları savunma harcamalarının ekonomik güçleriyle yakından ilgili olması, bu ilişkinin ülkeler açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi hususunu gündeme getirmiştir. Bu konuda yapılan tartışmaların ekseninde, savunma harcamalarının ülkelerin ekonomik büyümeleri ile olan ilişkisi yer almaktadır.

Ülke varlığının ve bağımsızlığının korunmasında vazgeçilmesi mümkün olmayan bir hizmet olduğu konusunda görüş birliği olan savunma harcamalarının, ekonomik büyümeye etkisinin ne şekilde olduğu konusu, akademisyenler ve siyasetçilerce oldukça merak edilen ve tartışılan bir konu olmuştur. İktisatçılar, savunma harcamaları üzerine yaptıkları araştırmalarda, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve olumsuz etkilerinin yanı sıra etkisiz de olabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Her ne kadar etkinin yönü konusunda görüş birliği bulunmasa da savunma harcamalarının ekonomi üzerinde önemli etkiler meydana getirdiği hususu iktisatçıların tarafından genelde kabul görmektedir. Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için ülkelerin politik, sosyal, ekonomik, stratejik ve demografik yapılarının dikkate alınması önem arz etmektedir.

---

¹⁵¹ Giray, s.189.

Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında ilişki, iktisatçılar tarafından iki temel yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlar; askeri Keynesyen yaklaşım ve Neo-Klasik yaklaşımdır. Ayrıca literatürde, savunma harcamalarının büyümeye etkisinin anlamlı olmadığını, yani ikisi arasında bir ilişkinin olmadığını ileri süren çalışmalar da mevcuttur.¹⁵²

Askeri Keynesyen yaklaşım teorisi, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini pozitif dışsallıklara dayanarak, arz yanlı faktörler çerçevesinde açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre, efektif talep azlığı söz konusu olduğunda, savunma harcamalarının yarattığı talep, üretim faaliyetlerini teşvik edip, kapasite kullanımını arttırarak ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyebilir.¹⁵³ Kapasite kullanımındaki artış ise, savunma harcamalarının sahip olduğu pozitif dışsal etki ile özellikle altyapı ve teknolojik gelişme açısından, yatırımları uyarması sonucu, çıktı düzeyinin yükselmesi ile sağlanabilir.¹⁵⁴ Ayrıca, yüksek teknolojiye ve faktör verimliliğine sahip bir savunma sektörü, özellikle imalat sanayi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Silah üreticisi ülkelerde yaşanan gelişmiş silahların üretiminden kaynaklanan teknolojik geri beslemeler yoluyla, endüstriler arası bağlantılar ve iki amaçlı Ar-Ge kullanımı söz konusu olabilir.¹⁵⁵ Bu durum “teknolojinin ikili kullanımı” kavramını ile ifade edilebilir. Teknolojinin ikili kullanımı imalat sanayi üzerinde pozitif dışsallıklara ve verimlilik artışına yol açarak, yeni sanayi dallarının doğmasına, istihdam alanlarının açılmasına ve dolayısıyla milli gelir seviyesinin yükselmesine sebep olarak ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkileyebilir.¹⁵⁶

Neo-Klasik yaklaşım ise, savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini, negatif dışsallıkları temel alarak, talep yanlı faktörlerle ortaya koyan bir yaklaşımdır. Bu görüşe göre, savunma harcamaları, kıt kaynakları doğrudan üretime yönelik verimli yatırımlardan ve beşeri sermaye birikiminden uzaklaştırması ve yüksek büyüme potansiyeline sahip alanlarda kullanılacak kaynakları başka alanlara

---

¹⁵² Giray, s.189.

¹⁵³ Giray, s.190.

¹⁵⁴ Kaya, s.109.

¹⁵⁵ Değer ve Sen, s.280,296.

¹⁵⁶ Nihat Edizdoğan, *Kamu Maliyesi*, 9.bs., Ekin Yayınevi, Bursa, 2007, s.104.

kaydırması suretiyle, yüksek bir fırsat maliyetine neden olmaktadır.¹⁵⁷ Bu bağlamda savunma harcamalarının, sadece kamu kesimi üzerindeki etkisinin değil, özel sektördeki alternatif maliyetlerinin de değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca bu yaklaşımda, savunma harcamaları, sivil kesimce finansmanı gerektirdiğinden, bu harcamaların vergilerle karşılanarak sivil kesim üzerindeki vergi yükünü artıracığı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra vergi gelirleriyle yeterli düzeyde finanse edilemeyen savunma harcamalarının, bütçe açığına neden olması muhtemeldir.¹⁵⁸ Bu nedenle, silahsızlanma anlayışının, bu yaklaşımın temel görüşü olduğu söylenebilir.

3.1.2. Savunma Harcamalarının Ödemeler Dengesi Üzerine Etkileri

Savunma harcamaları, bir ülkenin dış açığını farklı yollarla etkileyebilir. Bunlar, savunma harcamalarının bütçe gelirleri üzerinde baskıya neden olarak, hükümetin borçlanma ihtiyacını artırması ve bu ihtiyacın özellikle dış kaynaklardan karşılanmasıyla oluşan dolaylı etki ve savunma harcamalarının silah ithalatına yöneltmesi ve bunun için gereken ödemelerin de dış kaynaklarla finanse edildiği durumda ortaya çıkan doğrudan etkidir.¹⁵⁹

Savunma harcamaları içinde önemli bir kalem olan silahların bir kısmının yurtdışından ithal edilmesi, gelişmekte olan ülkelerin kıt olan döviz kaynakları ve ödemeler dengesi üzerinde ciddi açıklar oluşturabilir.¹⁶⁰ Bu ülkelerin ulusal savunmalarını oluşturmak için gereksinim duydukları silah sistemlerini elde etme ve kullanabilme yönündeki çabaları silahlı kuvvetlerin modernizasyonuna ve ekonomik kalkınmaya olumlu etki yaparken diğer taraftan da ithalatın artması, ülkeleri ödemeler dengesi yönünden olumsuzluğa ve siyasal bağımlılığa doğru itebilmektedir. Bu nedenle, siyasal ve ekonomik bağımlılıktan kurtulmak ve ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı azaltıp olumsuz durumu tersine çevirmek için, yerli silah üretimi ve üretilen ürünlerin ihracatı hedeflenerek döviz girdisi sağlanmalıdır.

---

¹⁵⁷ Erman Erbaykal, *Türkiye’de Savunma Harcamalar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Kerim Özdemir), Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2007, s.42.

¹⁵⁸ Giray, s.191.

¹⁵⁹ Türk, s.42.

¹⁶⁰ Giray, s.191.

Savunma sanayinin kısa ve uzun dönemde ödemeler dengesi üzerinde farklı etkilere yol açtığı ifade edilebilir. Kısa dönemde, özellikle ileri teknoloji gerektiren sanayi dallarında üretim ve Ar-Ge tesislerinin kurulması ve verimli işletilmesi çok büyük dış kaynakları gerektirir. Bu durumun dövize olan çok fazla ihtiyaçtan dolayı ödemeler dengesi üzerinde olumsuz etkileri olacaktır. Bu olumsuz etkinin kısa sürede aşılabilmesi, yerli katkı oranının artırılmasına, dolayısıyla savunma sanayi ile ülkenin genel sanayi yapısının kısa sürede bütünleşmesine bağlıdır. Ulusal savunma sanayi altyapısına yapılan yatırımlar sonucu, uzun dönemde yerli üretim oranının artırılmasının ve yeni yatırımların uyarılmasıyla artan ihracat potansiyelinin, kısa dönemin aksine, döviz açığının kapatılmasında faydalı etkiler göstererek, ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkilere yol açması beklenir.¹⁶¹

3.1.3. Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerine Etkileri

Askeri harcamalarla enflasyon arasındaki ilişki, iktisatçılar arasında yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Savunma harcamalarının hem yüksek seviyede enflasyona hem de düşük seviyede enflasyona neden olduğunu savunan görüşlerin yanı sıra, savunma harcamaları ile enflasyon arasında doğrudan veya dolaylı bir ilişkinin olduğunu veya herhangi bir ilişkinin olmadığını savunan görüşler de bulunmaktadır. Bunun sebebi enflasyonu belirleyen etkenler üzerinde görüş birliğinin olmamasıdır.¹⁶²

Talep üzerine fazla baskının enflasyona yol açabileceği hususunda genelde iktisatçılar arasında görüş birliği vardır.¹⁶³ Özellikle savaş ve kriz dönemlerinde, ülkeler arası çıkar çatışmalarının arttığı durumlarda askeri harcamalarda meydana gelen çok büyük ve ani artışlar, ekonomide fazla talebe yol açabilir. Eğer bu dönemlerde, ülke ekonomisi güçlü ise bu sorunları kolaylıkla atlatabilir. Ancak ülke ekonomisi bu masrafları karşılayamıyorsa, ülkede diğer sektörlerde talep aynı olmasına rağmen kaynaklar savunma sektörüne aktarıldığı için talep enflasyonu

---

¹⁶¹ Şimşek, *Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, s.195-196.

¹⁶² Ülger, s.23.

¹⁶³ Edizdoğan, s.109.

ortaya çıkabilecektir. Bazı iktisatçılar bu talep artışının, ülkenin mevcut üretim kapasitesinin kullanılmasını teşvik ettiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁴

Enflasyonla askeri harcamalar arasındaki ilişki incelenirken savunma gereksinimlerinin ithalat yoluyla mı, ülke içinde üretim yoluyla mı temin edildiği hususu önemlidir. Askeri sistemlerin ithal edilmesinin ödemeler dengesinde yol açtığı açıkların finansmanı, enflasyonist bir baskının oluşmasını sağlayabilir.¹⁶⁵ Buna karşılık, eğer silah üretimiyle diğer malların üretimi arasında bir denge kurulur ve üretilen silahlar diğer ülkelere satılabilirse, enflasyonist baskı azaltılabilir. Fakat ihracat imkânı olmadan üretim faktörlerinin silah üretimine kanalize edilmesi, ekonomideki mevcut arzın giderek artan toplam talebi karşılayamamasına neden olabileceğinden enflasyonun artmasına neden olabilir.¹⁶⁶

Askeri harcamaların enflasyona yol açan bir diğer yönü de silah üretim faaliyetlerinin vergilere ve bütçe açıklarına olan etkileridir. Ülkelerin devamlı artan silahlanma maliyetleri, hükümetlerin vergi artırımını yoluyla finansman yolunu seçmelerine neden olabilmektedir. Bütçe açıklarının açık finansman yoluyla kapatılmasının ve silahlanma programları yüzünden artan vergilerin, enflasyonun oluşumunu hızlandırıcı yönde etki yapması olasıdır.¹⁶⁷

3.1.4. Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerine Etkileri

Savunma sanayinin istihdam hacmi üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Savunma sanayi, kısmen emek yoğun üretim teknikleri kullanmakla beraber, ileri teknoloji ve nitelikli işgücü kullanımı gerektirdiğinden, sermaye yoğun bir üretim yapısına sahiptir. Bununla beraber, üretilen her bir ürünün emek ve sermaye ihtiyacının, ürünün yapısına göre farklı olabilmesi doğaldır. Dolayısıyla, savunma sanayinin istihdam üzerine etkisinin,

---

¹⁶⁴ Emile Benoit, "Growth and Defense in Developing Countries", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 26, No. 2, January 1978, s.278.

¹⁶⁵ Ahmet Hamdi Zekey, *Savunma Sanayinin Türkiye Ekonomisindeki Yeri*, (Danışman: Doç. Dr. Ercan Enç), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s.127.

¹⁶⁶ Türk, s.44.

¹⁶⁷ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.199.

üretilecek olan silah sistemlerinin yapısına ve türüne bağlı olarak değiştiği söylenebilir.¹⁶⁸

Ayrıca savunma sanayinin, ulusal kaynaklara dayalı olarak geliştirilmesi ve üretilmesi durumunda istihdama daha fazla katkı sağlaması, ürünün ihracatı halinde bu katkının daha da artması beklenir. Savunma sanayi ürünlerinin ithalatı ve yabancı uzman kadro kullanılması ise istihdamı olumsuz etkileyebilecektir.¹⁶⁹

Savunma sanayinde istihdam edilen personelin, belirli bir eğitim sürecinden geçirilmesi ve üretim sürecinde, teknik olarak oldukça gelişmiş araç ve gereçleri kullanması, özellikle gelişmekte olan ülkelerde kaliteli işgücünün oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Bu nitelikli işgücü, savunma sektöründen çıkarılsa bile özel sektöre aktarılarak hem diğer sektörler hem de genel olarak ülke sanayine olumlu etkilerde bulunabilecektir.

Birçok iktisatçı savunma harcamalarındaki artışların istihdam üzerinde olumlu etkiler meydana getirdiğini kabul etmektedir. Buna karşın bazı iktisatçılar da savunma harcamalarının sivil yatırım fonlarını çekerek, yatırımları ve istihdam olanaklarını azalttığını ileri sürmektedir.¹⁷⁰

3.1.5. Savunma Harcamalarının Sanayileşme Üzerine Etkileri

Savunma sanayinin, ülkelerin sanayileşme sürecine gerek olumlu gerekse olumsuz pek çok etkileri olmakla beraber genel itibariyle olumlu etkilerinin daha ağırlıklı olduğunu söylenebilir. Savunma sanayinin öncelikli amacını; askeri ve politik hedefler oluşturmakla beraber, sanayileşme sürecinde yapacağı olumlu etkiler ayrı bir önem taşımaktadır. Savunma sanayi yatırımlarının ülke sanayine kattığı avantajları şu şekilde ifade edebiliriz.

Birçok sanayi kolu ile işbirliği içinde olması nedeniyle savunma sanayine yapılan harcamalar, imalat sanayinde hem teknolojik altyapıya hem de ara ve yatırım malları üretimine olumlu katkılar sağlayabilir. Henüz mevcut olmayan pek çok sanayi kolunun ve iş alanlarının kurulmasını ya da yeteri kadar gelişmemiş

---

¹⁶⁸ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.198.

¹⁶⁹ Dabağır, s.37.

¹⁷⁰ Kaya, s.114.

sanayi kollarının harekete geçmesini sağlayarak, ülkenin genel sanayi yapısına önemli katkılar sağlayabilir.¹⁷¹

Ayrıca savunma sanayinin yüksek kalite ve nitelikli işgücü gerektiren yapısı, işgücü ve teknolojik yapı üzerine olumlu etkiler yaparak, bu sektöre yatırım yapan ülkelerin kalite ve standardizasyon bakımından gelişme göstermesine ve genel sanayi içindeki üretim tesislerinin performanslarının artmasına, dolayısıyla ülkelerin uluslararası pazarda rekabet gücünün ve ihracat imkânlarının artmasına yol açabilir.¹⁷²

Savunma sanayi, bu olumlu etkilerinin yanı sıra bazı olumsuz etkilere de neden olmaktadır. Örneğin, ileri teknoloji gerektiren savunma sanayi ürünlerinin, sivil alanlarda kullanım alanlarının sınırlı olması, diğer sektörlerle aktarılmasında güçlüklerle karşılaşılmasına ve teknolojik eskimeye çabuk maruz kalması nedeniyle diğer sanayi kollarına ayrılacak ekonomik kaynakların sınırlanmasına ve kaynak israfına yol açabilir. Bununla beraber, bazı savunma sanayi dallarının sivil üretime dönüşümünün sınırlı olması ya da tamamen imkânsız olması ve yine bazı savunma sanayi dallarındaki işgücünün diğer sanayi kollarında kullanımının sınırlı olması ya da hiç olmaması kaynak israfına yol açabilecek sorunlardan bazılarıdır.¹⁷³

Savunma harcamalarının endüstrileşme ve teknolojik gelişmeye olumlu katkısının olduğu birçok araştırmacı tarafından genel kabul görmüştür. Özellikle bu harcamaların sanayileşmenin temelini oluşturan alt yapı yatırımlarını hazırladığı ve imalat sanayi üretimini arttırdığı vurgulanmaktadır. Bununla birlikte savunma harcamalarının diğer sektör yatırımlarını dışladığı da belirtilmektedir.¹⁷⁴ Hatta bazı araştırmacılar savunma sanayinin özel sektör üzerine neden olduğu olumsuz etkinin daha fazla olduğu ifade etmişleridir.¹⁷⁵

---

¹⁷¹ Dabağır, s.29.

¹⁷² Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, s.200.

¹⁷³ Türk, s.47.

¹⁷⁴ Kaya, s.113.

¹⁷⁵ Saadet Deger, Ron Smith, “Military Expenditure and Growth in Less Developed Countries”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 27, No.2, 1983, s.346; Adne Cappelen, Nils Petter Gleditsch, Olav Bjerkholt, “Military Spending and Economic Growth in the OECD Countries”, *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No. 4 1984, s.361.

3.1.6. Savunma Harcamalarının Teknolojik Gelişme Üzerine Etkileri

Savunma sanayi sektörü, hem teknoloji yoğun yatırımı hem de teknoloji yoğun üretimi içermektedir. Dolayısıyla savunma sektörü, Ar-Ge çalışmalarının yoğun olduğu bir sektördür. Savunma sanayinin yüksek teknolojiye bağlı bir kesim olması sebebiyle, bir ülkenin teknolojik yeteneğiyle savunma sanayinin gücü arasında sıkı bir ilişki vardır. Gelişmiş ülkelerde, savunma sanayi sektöründe yapılan Ar-Ge çalışmaları, hem ülkenin ulusal güvenliğinin artırılması hem de teknoloji seviyesinin yükseltilmesiyle diğer sektörler teknoloji desteğinde bulunulması için oldukça önemli bir alan olarak algılanmakta ve pahalı olması nedeniyle büyük oranda devlet tarafından finanse edilmektedir.

Savunma harcamalarının teknolojik gelişmelere olumlu ve pozitif etki yaptığı, araştırmacıların çoğu tarafından kabul edilmiş ve savunma harcamaları sayesinde, ülkelerin endüstrileşerek teknolojik yönden geliştiği, zaman içerisinde savunma sektöründe kazanılan bilgi ve becerinin özel sektöre aktarıldığı ileri sürülmektedir.¹⁷⁶

Savunma sektöründe yapılan çalışmalar, diğer sektörler öncü olmuş, yetişmiş nitelikli iş gücünün diğer sanayi dallarında istihdam edilmesiyle teknolojik yeniliklerin bu alanlara da kaydırılması sağlanmıştır. Birçok yenilik savunma maksatlı ortaya çıkmış ve daha sonra sivil sektörde uygulama alanı bulmuştur. Örnek olarak, internetin kullanılması ve geliştirilmesinde ABD ordusunun önemli katkılarının olması verilebilir. Ayrıca savunma sanayinin gelişmesiyle ortaya çıkan yeni ürünler ve üretim teknikler ile sağlanan maliyet düşüşleri ve teknolojik üstünlük sayesinde uluslararası piyasalarda rekabet gücü ve ihracat imkânları artırılabilir.¹⁷⁷

3.1.7. Savunma Harcamalarının Kaynak Dağılımı Üzerine Etkileri

Kaynakların kıt olması, tüm devletlerin ortak sorunudur. Dolayısıyla ihtiyaçların en üst düzeyde karşılanabilmesi için kaynakların etkin olarak dağıtılması ve kullanılması gerekmektedir. Aksi takdirde, kaynakların ekonomik ve politik hedeflere uygun olarak optimum kullanımı gerçekleştirilememiş olacaktır.

---

¹⁷⁶ Michael Brzoska, "The Impact of Arms Production in the Third World", *Armed Forces and Society*, Vol. 15, No. 4, Summer 1989, s.507; Cappelen, Gleditsch, Bjerkholt, s.361.

¹⁷⁷ Dabağır, s.32-33.

Ülkelerin savunma gücü ve ekonomik gücü arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bundan dolayı ülkelerin ekonomik durumlarıyla, savunma politikaları arasında iyi bir dengenin kurulması gerekmektedir. Bu bağlamda, savunma hizmeti için ne kadar kaynak ayrılacağı, savunma bütçesine ne kadar ödenek tahsis edileceği hususu önemli bir tartışma konusu olmaktadır. Savunmaya ayrılması gereken kaynakların miktarı hakkında karar verilmesinin, hükümetlerin ve meclislerin en önemli görevlerinden biri olduğu söylenebilir.

Savunmaya kaynak ayrılmasının, saldırıya uğrama ihtimalini azaltması ve saldırıyı püskürtme şansını arttırması olası iken, diğer ekonomik ihtiyaçların alternatif maliyetini oluşturması nedeniyle, özel ve savunma dışı sektörlerde olumsuz etkiler yol açması da muhtemeldir. Ekonomide bulunan kıt kaynakların büyük bir kısmının ekonomik gelişmenin temeli olan yatırımlara ayrılması halinde ise, ortaya çıkan bir tehdit durumunda bunu karşılayacak savunma hizmetinin yerine getirilmesinde güçlüklerin ortaya çıkması muhtemel olabilir. Buna rağmen savunma sanayinin gelişmesi, yeni yatırımların uyarılmasını ve atıl kaynakların harekete geçmesini sağlayabilir.¹⁷⁸

3.2. Literatürdeki Bazı Ampirik Çalışmalar

Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye pozitif etkisinin olduğunu ileri süren Benoit'in çalışmasından itibaren savunma ekonomisi literatüründe, savunma harcamalarının ekonomik etkilerini ortaya koymayı amaçlayan oldukça fazla ampirik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların büyük bir bölümü savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisini araştırmaya yönelik olmuştur. Benoit'in çalışmasından itibaren yapılmış bazı önemli çalışmalar kronolojik olarak, kullandıkları yöntem ve ulaştıkları sonuçlarla aşağıda açıklanacaktır.

Savunma harcamalarının ekonominin büyümesine ne yönde bir etkisi olduğu sorusuna yanıt bulmaya çalışan iktisatçıların başında Emile Benoit gelmektedir. Benoit, (1972) 1950-1965 yılları arası 44 gelişmekte olan ülkeyi modernizasyon etkisi yaklaşımı ile geleneksel kesit analizi verileriyle yaptığı çalışmasında söz konusu ülkelerde savunma harcamalarıyla büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

---

¹⁷⁸ Şimşek, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii*, s.189.

Benoit'in çalışması, standart Keynesyen yaklaşıma uygun olarak, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yarattığı sonucunu ortaya koymaktadır. Ağır savunma yükünün yüksek oranda büyümeye, daha az savunma yükünün daha az büyümeye neden olduğunu savunmuştur. Benoit, savunma harcamalarının olumlu etkenlerini, ülkenin ihtiyacı olan alt yapı yatırımlarını gerçekleştirilmesi, toplumun uzmanlaşması ve teknolojik gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir modernizasyon etkisine neden olduğunu öne sürmüştür. Benoit çalışmasında çoklu regresyon denklemi kullanmıştır.¹⁷⁹

Benoit (1978) 1950–1965 yıllarını kapsayan 44 gelişmekte olan ülke için 3 aşamalı EKK çok değişkenli regresyon yöntemi ve korelasyon analizi yapmıştır. Savunma harcamalarının, düşük oranda enflasyona yol açtığı, bu enflasyonist baskının özellikle talep yönlü etkisi sayesinde üretim kapasitesinin kullanımını teşvik ederek büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁸⁰

Benoit'in yaptığı bu çalışmalardan sonra savunma harcamalarının ekonomik etkileri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar aşağıdaki tabloda kronolojik olarak yer almaktadır.

Tablo 15: İktisat Literatüründe Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Test Eden Bazı Çalışmalar

YIL	YAZARLAR	ÜLKELER	DÖNEM	YÖNTEM	SONUÇ
1972	Benoit	44 GOÜ	1950-1965	Geleneksel Kesit	Pozitif
1978	Benoit	44 GOÜ	1950-1965	Regresyon	Pozitif
1983	Ball	44 GOÜ	1950-1965	Regresyon	Pozitif
1983	Deger ve Smith	50 GOÜ	1965-1973	Geleneksel 3 Eşanlı Denklem	Pozitif
1983	Lim	54 AGÜ	1965-1973	Harrod-Domar Büyüme Modeli	Negatif

¹⁷⁹ Emile Benoit, "Growth Effects of Defence in Developing Countries", *International Development Review*, Vol. 14, No. 1, 1972, s. 2-10.

¹⁸⁰ Benoit, "Growth and Defense in Developing Countries", s.271-280.

1984	Cappelen, Gleditsch ve Bjerkholt	17 OECD	1960-1980	2 Aşamalı EKK	Pozitif
1986	Biswas ve Ram	58 GOÜ	1960-1977	2 Sektörlü Feder Tipi Model	Anlamsız
1986	Deger	50 GOÜ	1965-1973	Geleneksel 3 Eşanlı Denklem	Pozitif
1986	Landau	20 GOÜ	1960-1980	Regresyon	Negatif
1987	Lebovic ve Ishaq	Ortadoğu	1973-1982	Geleneksel 3 Eşanlı Denklem	Negatif
1990	Mintz ve Huang	ABD	1929-1982	SUR Tahmini	Pozitif
1991	Chowdhury	55 GOÜ		Nedensellik	Anlamsız
1992	Ward ve Davis	ABD	1993-1996	Regresyon	Pozitif
1994	Şimşek	Türkiye		Regresyon	Pozitif
1995	Özmucur	Türkiye	1981-1991	Panel Veri	Anlamsız
1995	Karaçay	Türkiye	1971-1989	Feder Tipi Talep Yanlı Model	Pozitif
1995	Ram	71 GOÜ	1965-1990	2 Sektörlü Feder Tipi Model	Anlamsız
1995	Macnair	10 NATO	1951-1988	Feder Tipi Arz Yanlı Model	Pozitif
1995	Mintz ve Stevenson	103 Ülke	1950-1985	3 Sektörlü Feder Tipi Model	Pozitif
1997	Sezgin	Türkiye	1950-1993	2 Sektörlü Feder Tipi Model	Pozitif
1997	Kollias	Türkiye	1954-1993	Nedensellik	Anlamsız
1999	Çelik	Türkiye	1980-1995	Regresyon	Pozitif
2000a	Sezgin	Türkiye	1924-1996	Nedensellik, Hata Düzeltme	KD ve UD Pozitif
2000b	Sezgin	Türkiye	1950-1994	2 Sektörlü Feder Tipi Model	Pozitif
2000	Kollias ve Makrydakis	Yunanistan		VAR	Anlamsız
2000	Zekey	Türkiye	1955-1974	Regresyon	Pozitif

2001	Sezgin	Türkiye	1950-1993	Değer Tipi 4 Eşanlı Model	SH-->Y Pozitif
2001	Dunne, Nikolaidou, Vougas	Türkiye, Yunanistan	1960-1996	VAR	Türkiye SH-->Y Negatif, Yunanistan SH-->Y Pozitif
2001	Dakurah, Davies, Sampath	62 GOÜ	1975-1995	Nedensellik	Anlamsız
2001	Günlük-Şenesen	Türkiye	1980-1997		Negatif
2003	Uçar	Türkiye	1970-2001	Değer ve Feder Tipi Model	Pozitif
2003	Yıldırım ve Sezgin	Türkiye	1950-1997	Hata Düzeltme	Pozitif
2003	Galvin	64 GOÜ		2 ve 3 Aşamalı EKK	Negatif
2003	Abu-Bader ve Abu-Qarn	Mısır, İsrail, Suriye		Nedensellik, VEC	Negatif
2004	Karagöl ve Palaz	Türkiye	1955-2000	Eşbütünleşme	KD SH-->Y
2004	Kollias, Manolas, Paleologou	AB Ülkeleri	1964-1999	Nedensellik	SH<-->Y
2004	Sezgin	Türkiye	1979-2000	Nedensellik	Anlamsız
2005	Yıldırım ve Sezgin	Türkiye	1989-1999	Panel Veri	Pozitif
2005	Karagöl	Türkiye	1955-2000	Nedensellik	Negatif
2005	Dunne, Smith ve Willenbockel	91 Ülke		Feder-Ram, Solow, Barro Modelleri	Tehdit varsa Pozitif, yoksa Negatif
2006	Karakuş	Türkiye	1988-2004	Regresyon	KD ve UD Pozitif
2007	Erbaykal	Türkiye	1970-2005	Nedensellik	KD Negatif, UD Anlamsız
2007	Türk	Türkiye	1970-2005	Eşbütünleşme	UD Küçük ve Pozitif
2008	Erdoğan	Türkiye	1968-2004	VAR	Negatif
2008	Özsoy	Türkiye	1965-2003	VAR	Pozitif

GOÜ: Gelişmekte Olan Ülke

AG: Az Gelişmiş Ülke

KD: Kısa Dönem, UD: Uzun Dönem

Tablodan anlaşılacağı üzere, çalışmaların sonuçları analiz edilen ülke, analiz edilen dönem ve kullanılan yöntemlere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde Türkiye için 1963-2006 verileri ile yapılacak olan ekonometrik analizde Granger nedensellik analizi ve Vektör Hata Düzeltme modeli kullanılacak ve sonuçlar yorumlanacaktır. Türkiye üzerine yapılmış diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada kullanılan veriler, 1963-1989 ve 1990-2006 olarak ikiye ayrılmış ve Türkiye’de ve dünyada yaşanan çeşitli gelişmeler dikkate alınarak soğuk savaş döneminin bitişi bu ayrıma temel olmuştur.

3.3. Türkiye’de Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Etkilerinin Analizi Üzerine Bir Uygulama

Bu kısımda, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin var olup olmadığını, bir ilişki var ise, bu ilişkinin boyutlarını ortaya koymak için çeşitli ekonometrik analizler yapılacaktır. Bu iki değişken arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışmalar genellikle, iki alternatif düşünce ekseninde gelişmektedir. Bunlardan birincisi, askeri Keynesyen yaklaşım çerçevesinde, savunma harcamalarının arz yanlı faktörleri harekete geçirmek suretiyle, üretim faaliyetlerini teşvik edeceği ve bundan dolayı savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğini savunan görüştür. Diğeri, Neo-Klasik yaklaşım çerçevesinde, savunma harcamalarının, sahip olduğu alternatif maliyet ile talep yönlü faktörleri etkileyerek ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğini ileri süren görüştür. Literatürde yapılmış olan çalışmalar bu iki ana görüş çerçevesinde yoğunlaşmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucu elde edilen bulgular, ülke, kullanılan yöntem ve seçilen yıllara göre farklılıklar gösterebilmektedir.

Bu bölümde yapılacak ekonometrik analizle, bu iki değişken arasındaki ilişki, Türkiye için, paket program kullanılarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

3.3.1. Model ve Veri Seti

Yapılacak olan ampirik çalışmada, savunma harcamalarının güvenliği sağlama etkisi nedeniyle, ülkede yaşayan bireylerin hayat standartları ve yatırım kararları üzerindeki olumlu etkilerinin olduğu ve savunma sanayinin pozitif dışsallıklara

neden olduğu dolayısıyla ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyebileceği hipotezi; savunma harcamalarının ekonomi üzerinde alternatif maliyetlerinin olduğu, bu nedenle diğer kamu harcamaları üzerinde olumsuz etkilerinin olabileceği, ayrıca negatif dışsallıklara da neden olabileceği ve dolayısıyla savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi negatif yönde etkileyebileceği hipotezine karşı sınanacaktır.

Bu amaç doğrultusunda metodoloji olarak dört aşama takip edilerek sonuçlar yorumlanacaktır. İlk olarak durağanlık kavramı açıklanacak ve çalışmada kullanılan serilerin durağanlık düzeylerinin belirlenebilmesi için birim kök testi uygulanacaktır. Daha sonra eşbütünleşme üzerinde durulacak ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının belirlenmesine çalışılacaktır. Son olarak nedensellik ilişkisine değinilecek ve Vektör Hata Düzeltme Modeli ile seriler arasındaki ilişkilerin kısa dönem dinamikleri belirlenmeye çalışılacaktır.

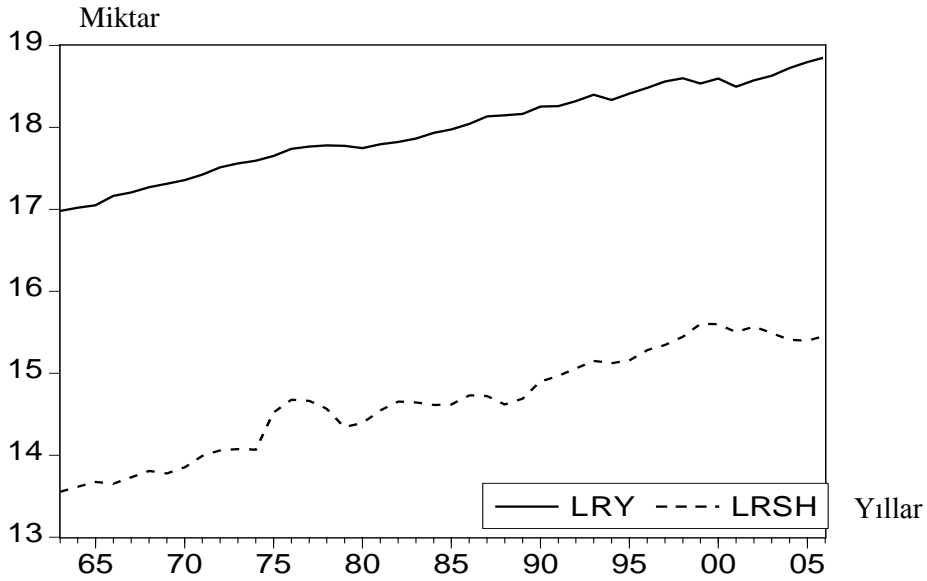
Bu çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılacaktır. Bu iki değişken arasındaki ilişkiyi test etmek için kullanacağımız model aşağıdaki gibidir.

$$LRY_t = \alpha_0 + \alpha_1 LRSH_t + u_t \quad (1)$$

Modelde yer alan LRY_t değişkeni reel GSMH serisinin doğal logaritmasını, $LRSH_t$ değişkeni reel savunma harcamalarının doğal logaritmasını, α_0 , ve α_1 , modelin parametrelerini, t zamanı ve u_t modelin hata terimini göstermektedir.

Çalışmada kullanılan veriler yıllık olup 1963-2006 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmanın bu yıllar ile sınırlanmasının temel sebebi, güvenilir verilerin 1963'e kadar götürülebilmesi ve 2006 yılı sonrası verilerin tahmini veriler olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece çalışmada kullanılan orijinal serilerin her biri 44 gözleme sahip olmaktadır. Ayrıca çalışma, 1963-1989 ve 1990-2006 yılları olmak üzere iki ayrı dönem olarak analiz edilmiştir. İlk dönem, Türkiye'nin planlı ekonomiye geçtiği dönem ile başlayıp, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında yaşanan ambargo ve neticesinde savunma sanayi alanında yapılan yatırımların

artması ve 1980 ihtilalini de kapsayarak soğuk savaş dönemiminin bittiği 1989 yılına kadar ayrılmıştır. İkinci dönem ise soğuk savaş sonrası değişen güvenlik stratejilerinin ve küresel dinamiklerin Türkiye üzerine etkilerini ortaya koyabilmek için 1990 yılından itibaren 2006 yılına kadar ayrılmıştır. Savunma harcamaları (SH) verileri; SIPRI ve NATO kaynaklı olup, milyon TL olarak gösterilmiştir. GSMH (Y) verileri ise, TÜİK'ten alınmış ve yine milyon TL şeklinde ifade edilmiştir. Seriler, 1987=100 GSMH deflatörüyle reel hale getirilmiş ve bundan sonraki aşamalarda serilerin reel değerleri kullanılmıştır. Reel hale getirilmiş serilerin her biri için değişen varyans probleminin olması ihtimali ve bunun ortadan kaldırılması veya azaltılması için serilerin logaritmaları alınmıştır. Analizde kullanılan her bir periyot 1 yıla karşılık gelmektedir. Serilerde yıllık veriler kullanıldığı için, ayrıca mevsimsel düzeltmeye gerek görülmemiştir. Serilerin logaritmalarının alınmış hali Şekil 7'de görülmektedir.

Şekil 7: Reel Y ve Reel SH'nin Doğal Logaritmalarının Grafiği

Zaman serilerinin en önemli özelliklerinden biri durağan olma veya olmama durumudur. Bir zaman serisinin durağan olmaması, zaman serilerine ilişkin değişkenlerde trend bulunduğunu, bu nedenle ilişkinin gerçek bir ilişkiyi çok sahte bir

ilişki olduğu anlamına gelebilir.¹⁸¹ Ancak seriler durağansa, bu seriler arasındaki ilişki yanıltıcı değildir ve güvenilir sonuçların elde edilmesini sağlayabilir. Bu nedenle, öncelikle bu iki değişkene ait serilerin durağanlık analizi yapılacaktır.

3.3.2. Durağanlık (Birim Kök) Analizi

Zaman serisi kullanılarak yapılan ekonometrik çalışmalarda, sonuçların güvenilirliğinin sağlanması için ilk olarak serilerin durağanlığı araştırılmaktadır. Değişkenler arasında ekonometrik olarak anlamlı ve güvenilir sonuçların elde edilebilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir.

Bir zaman serisinin, ortalaması ve varyansı zaman içerisinde değişmiyor ve iki zaman dilimi arasındaki ortak varyansı (kovaryansı) hesaplandığı döneme göre değil de yalnızca iki zaman dilimi arasındaki uzaklığa bağlı kalıyor ise seri durağan bir seri olarak kabul edilir. Bununla beraber, durağan olmayan zaman serilerinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı zaman içerisinde değişmektedir.¹⁸² Serilerin durağanlığı halinde, t ve m dönemleri için k gecikmesi ile serilerin ortalaması $\mu_Y = E(Y_t)$ olduğunda serilerin varyansı ve kovaryansı aşağıdaki denklemlerde ifade edilen eşitliği sağlamaktadır.¹⁸³

$$Var(Y_t) = \sigma_Y^2 = E[(Y_t - \mu_Y)^2] = E[(Y_{t+m} - \mu_Y)^2] \quad (2)$$

$$Cov(Y_t, Y_{t+k}) = Cov(Y_{t+m}, Y_{t+m+k})$$

$$E[(Y_t - \mu_Y)(Y_{t+k} - \mu_Y)] = E[(Y_{t+m} - \mu_Y)(Y_{t+m+k} - \mu_Y)] \quad (3)$$

Değişkenlere ait zaman serilerinde trend bulunuyorsa, ilişki gerçeklikten uzaklaşır ve yanıltıcı sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir. Böyle bir durumda, değişkenler arasındaki bu sahte ilişkiden kaçınmak için serilerin durağanlığının

¹⁸¹ Recep Tarı, *Ekonometri*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Yayın No:172, Kocaeli, 2005, s.380.

¹⁸² Damodar N. Gujarati, *Temel Ekonometri*, çev. Gülay GÜNLÜK ŞENESEN ve Ümit ŞENESEN, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.713.

¹⁸³ Mustafa Sevüktekin, Mehmet Nargeleçekenler, *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi (EViews Uygulamalı)*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007, s.58.

sağlanması, hipotez testlerinin, gerçekçi sonuçlar ortaya koymasına katkı sağlayacaktır. Bu tip serilerin durağan hale getirilmesi için farklarının alınması gerekmektedir. Bir seri kendi seviyesinde durağan ise, I(0) ile gösterilir. Eğer seri d kez farkı alındıktan sonra durağan hale geliyorsa d dereceden durağan olduğu söylenir ve I(d) şeklinde ifade edilir. Serilerin durağan hale gelmesiyle kalıcı şokların etkisi giderilmiş olmaktadır.¹⁸⁴

Zaman serilerinde durağanlık, korelogram ve birim kök (unit root) testleriyle analiz edilmektedir.¹⁸⁵ Ekonometrik zaman serilerinin çoğunun, logaritmaları alınmış dahi olsa birim köke sahip olduğu bilinmektedir.¹⁸⁶ Literatürde çeşitli birim kök testleri bulunmakla beraber, en çok kullanılan testler; Dickey-Fuller (DF), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleridir. Bu çalışmada değişkenlere ait verilerin durağanlığını tespit etmek için ADF birim kök testi kullanılacağından, bu test hakkında bilgi verildikten sonra, verilerin durağanlık testi bu yönüme göre yapılacak ve seriler durağan değilse kaçınıcı dereceden oldukları, serilerin farkları alınarak belirlenmeye çalışılacaktır.

ADF birim kök testi, bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin, bağımsız değişken olarak modele dâhil edildiği bir yöntemi ifade etmektedir. Zaman serisinin gecikmeli değerinin kullanılmasıyla, hata terimlerinin sahip olduğu otokorelasyonun ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır.¹⁸⁷ Modele ait gecikme sayısı belirlenirken Akaike ve Schwarz kriterlerinden yararlanılmaktadır. Bu çalışmada gecikme sayısının belirlenmesinde Schwarz bilgi kriteri tercih edilmiştir. ADF testinde önerilen sabitsiz (4), sabitli-trendsiz (5) ve sabitli-trendli (6) modeller aşağıdaki denklemlerle gösterilmektedir.

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \beta_i \sum_{i=2}^m \Delta Y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

---

¹⁸⁴ Tarı, s.394-395.

¹⁸⁵ Tarı, s.388.

¹⁸⁶ Aziz Kutlar, *Eş-Bütünleme (Türkiye’de Para Talebi ve Döviz Kuru Uygulaması)*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2002, s.17.

¹⁸⁷ Sevüktekin, Nargeleçekenler, s.323.

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + \beta_i \sum_{i=2}^m \Delta Y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \beta t + \gamma Y_{t-1} + \beta_i \sum_{i=2}^m \Delta Y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Bu denklemlerdeki, ΔY_t durağan olup olmadığı test edilen değişkenin birinci farkını, α sabit terimi, t genel eğilim değişkeni (trend), ΔY_{t-i} gecikmeli fark terimlerini, m gecikme sayısını ve ε_t modelin hata terimini ifade etmektedir. ADF birim kök testi, yukarıdaki denklemlerde γ katsayısının istatistiksel olarak sifıra eşit olup olmadığını analiz etmektedir. Bu analiz, ADF test istatistiğinin mutlak değer içerisinde %1, %5 ve %10 MacKinnon kritik değerleriyle karşılaştırılmasıyla yapılmaktadır. Bu analizde oluşturulan $H_0: \gamma = 0$ hipotezi ele alınan serinin durağan olmadığını ve birim köke sahip olduğunu, $H_1: \gamma \neq 0$ alternatif hipotezi ise ele alınan serinin durağan olduğunu ve birim köke sahip olmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁸ Eğer hesaplanan ADF test istatistiğinin mutlak değeri, MacKinnon kritik değerinin mutlak değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilir, alternatif hipotez kabul edilir ve serinin durağan olduğu sonucuna ulaşılır. Aksi takdirde seri durağan değildir ve durağanlığı sağlanıncaya kadar farkının alınması gerekmektedir.¹⁸⁹ Tablo 16'da düzey değerlerinde ve birinci farkları alındığında LRY ve LRSH değişkenlerinin birim kök testi sonuçları yer almaktadır.

Tabloda durağanlığı araştırılan serilerin, düzey değerlerinde ADF test istatistiklerinin mutlak değerinin, MacKinnon kritik değerlerinden küçük olduğu, yani sıfır hipotezinin kabul edileceği, dolayısıyla serilerin birim köke sahip olduğu sonucu ortaya çıktığı için, serilerin farklarının alınması gerekmektedir. Serilerin birinci derece farklarının alınması ile elde edilen sonuçlar, serilerin birinci derecede durağan olduklarını ortaya koymaktadır.

---

¹⁸⁸ Aziz Kutlar, *Uygulamalı Ekonometri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2005, s.319.

¹⁸⁹ Tari, s.395.

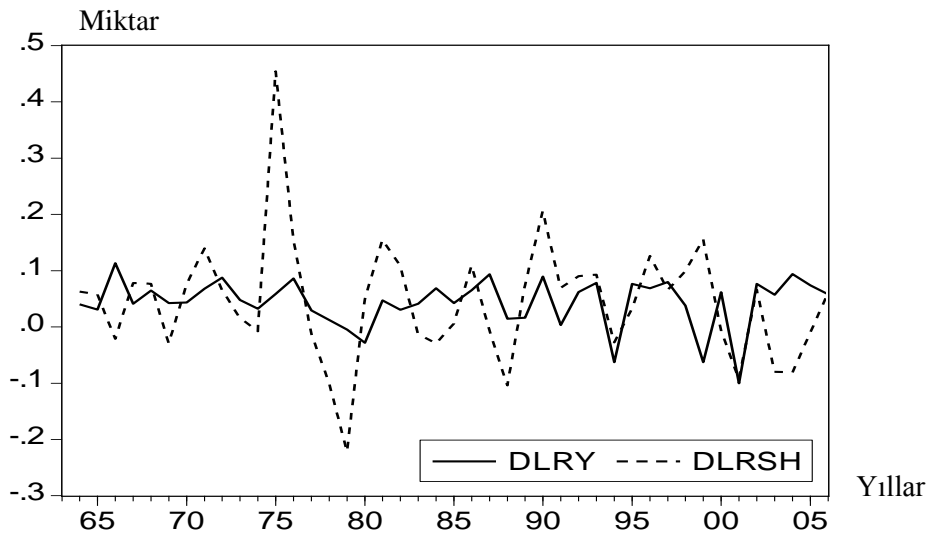
Tablo 16: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Dönemler		Gecikme	t-istatistikleri			
			Düzy		1. Fark	
			LRV	LRSH	LRV	LRSH
Trendsiz	1963-1989	6	-1,366	-1,353	-3,727 (-3,724)*	-4,283 (-3,737)*
	1990-2006	3	-0,109	-2,119	-4,532 (-3,959)*	-2,728 (-2,681)***
	Toplam	9	-0,920	-1,280	-7,051 (-3,596)*	-5,449 (-3,600)*
Trendli	1963-1989	6	-2,044	-2,493	-3,859 (-3,603)**	-4,297 (-3,612)**
	1990-2006	3	-2,007	-0,915	-4,401 (-3,759)**	-4,605 (-3,828)**
	Toplam	9	-2,660	-3,214	-7,046 (-4,192)*	-5,491 (-4,198)*

Gecikme uzunlukları Schwarz Kriterine göre belirlenmiştir.

Parantez içi değerler MacKinnon *%1, **%5 ve ***%10 önem düzeyini göstermektedir.

Yukarıdaki tablodan, serilerin birinci derecede durağan oldukları anlaşılmaktadır. Bu durağanlık I(1) olarak ifade edilmektedir. Durağanlaştırılmış seriler Şekil 8’de görülmektedir.

Şekil 8: DLRY ve DLRSH Serilerinin Grafiği I(1)

Analizin bir sonraki aşamasında, serilerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerinin araştırılması için eşbütünleşme testi yapılacaktır. Ancak, daha önce analizde kullanılacak gecikme sayısı, VAR modeli ile tespit edilmeye çalışılacaktır.

3.3.3. VAR Modeli ile Gecikme Sayısının Belirlenmesi

VAR modeli, bütün değişkenlerin içsel olarak kabul edildiği, cari ve geçmiş değerlerinin bütün olarak ele alındığı bir model olarak, zaman serisi analizlerinde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Modeldeki her değişken, kendi gecikme değerlerinin ve diğer değişkenlere ait gecikme değerlerinin doğrusal bir fonksiyonudur.¹⁹⁰

VAR analizi, değişkenlere ait gecikme sayısının tespitinde önemli bir rol oynamaktadır. VAR modelinde, uygun gecikme uzunluğunu belirlemek için FPE, AIC, SC ve HQ gibi kritik değerleri en küçük yapan gecikme uzunluğunun belirlenmesi amaçlanmaktadır. Aşağıdaki tabloda, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması amacıyla yapılan analizde kullanılması gereken gecikme sayısının tespiti için VAR tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 17: VAR Analizinde Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Dönemler	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1963-1989	17,184	2	2	2	2
1990-2006	28,712	1	4	1	4
Toplam	15,528	2	2	1	2

LR: LR test istatistiği
FPE: Nihai Tahmin Hatası
AIC: Akaike Bilgi Kriteri
SC: Schwarz Bilgi Kriteri
HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

¹⁹⁰ Cem Kadılar, *Uygulamalı Çok Değişkenli Zaman Serileri Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2000, s.49.

Çalışmada Schwarz (SIC) kriteri baz alınmıştır. Bu kritere göre en uygun gecikme uzunluğu 1963-1989 dönemi için 2, 1990-2006 dönemi için 1 ve 1963-2006 dönemi için 1 olarak tespit edilmiştir. Ekonometrik analizlerde, gecikme uzunluğunun otokorelasyona sahip olup olmadığının araştırılması için $H_0: P = 0$ otokorelasyon yok hipotezinin $H_1: P \neq 0$ otokorelasyon var alternatif hipotezine karşı sınanması amacıyla LM testi yapılmaktadır.¹⁹¹

Gecikme sayılarının otokorelasyon problemine sahip olup olmadığının araştırıldığı LM testi sonuçları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Elde ettiğimiz gecikme sayısına ait olasılık (probability) değeri ile otokorelasyon yok sıfır hipotezi sınanmaktadır.

Tablo 18: Gecikme Uzunlukları İçin LM Otokorelasyon Testi

Dönemler	Gecikme	LM-Stat	Prob
1963-1974	2	2,088	0,719
1991-2006	1	2,972	0,562
Toplam	1	2,800	0,591
Gecikme uzunlukları Schwarz Kriterine göre belirlenmiştir.			

Tablo 18’de görüldüğü üzere gecikme sayıları için elde edilen olasılık değerleri, 0,05 den büyük olduğu için sıfır hipotezi kabul edilmekte ve gecikme uzunlukları için otokorelasyon olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

3.3.4. Eşbütünleşme (Ko-Entegrasyon) Analizi

Değişkenler arasında zaman serileri kullanılarak yapılan regresyon analizlerinde anlamlı sonuçlar elde edilebilir. Ancak zaman serileri arasındaki ilişkilerin sahte mi, yoksa gerçek mi olduğu eşbütünleşme analizleriyle araştırılır. Eğer zaman serileri birim kök içeriyorsa, bu seriler arasında gerçek bir ilişki olmamasına rağmen ortak bir trende sahip olmaları nedeniyle, sahte bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Böyle bir durumda serilerin, birim kök testleriyle farkları alınarak kaçınıcı dereceden durağan oldukları incelenir. Eğer zaman serileri, kendileri

¹⁹¹ Tari, s.444.

durağan olmadıkları halde doğrusal bileşimleri aynı derecede durağan ise, bu serilerin arasındaki ilişkinin gerçek bir ilişki olduğu ve aralarında durağanlığın sağlandığı dereceden eşbütünleşme olduğu söylenebilir.¹⁹² Bu analizin yapılabilmesi için değişkenlerin aynı derecede durağan olmaları gerekmektedir. Ancak durağan olmayan serilerin durağan oluncaya kadar farklarının alınması işlemi, değişkenlerin geçmiş dönemlerde maruz kaldığı şokların etkisini yok etmekle beraber, uzun dönem dengesi için gerekli olan, değişkenlere ait bilgilerin kaybolmasına da yol açabilir ve değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin net bir şekilde görülmesini zorlaştırabilir.¹⁹³ Eşbütünleşme analizi bu noktadan hareketle oluşturulmuş, durağan olmayan zaman serileri arasındaki uzun dönem ilişkisinin analiz edilmesinde ve tahmin edilmesinde kullanılan yöntemleri kapsamaktadır. Eşbütünleşme, ekonomik teorinin aralarında uzun dönemli ilişkiler öngördüğü değişkenlerin birbirinden uzaklaşmayacağını ifade etmektedir.

Zaman serilerinin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediğini tespit etmek amacıyla, literatürde çeşitli testler olmakla beraber, en yaygınları; Engle ve Granger (1987), Johansen (1988), Johansen ve Juselius (1990) ve Pesaran (2001) eşbütünleşme testleridir. Bu çalışmada Johansen ve Juselius testi tercih edildiği için, bu test hakkında önbilgi verildikten sonra, paket program vasıtasıyla elde edilen sonuçlar yorumlanacaktır.

Johansen ve Juselius eşbütünleşme analizi, maksimum likelihood yöntemini kullanarak, durağan olmayan değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin ve eşbütünleşmenin test edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu yöntemle göre, maksimum özdeğer (maximum eigenvalue) ve iz (trace) istatistik değerleri, tablo kritik değerleri ile karşılaştırılır. Yapılan testler eşbütünleşmiş vektör ya da vektörlerin varlığını gösteriyorsa, seriler arasında uzun dönemli eşbütünleşmiş bir ilişkinin olduğu kabul edilir.

---

¹⁹² Gujarati, s.726.

¹⁹³ Kadılar, s.114-115.

Johansen ve Juselius eşbütünleşme testi için, VAR modeli denkleminin birinci farkı alınarak oluşturulan denklem aşağıda ifade edilmiştir.¹⁹⁴

$$\Delta X_t = \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \Gamma_2 \Delta X_{t-2} + \dots + \Gamma_k \Delta X_{t-k+1} + \pi X_{t-k} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Bu denklemde, değişkenlerin bir vektörü olarak, X_t I(0), X_{t-i} I(1) seviyesinde durağandır. Γ_k , X_t vektörünün birinci farkının gecikmelerini belirten değişkenlerin matrisini, k , maksimum gecikme sayısını; π , değişkenlerin düzeylerine ilişkin matrisi ve ε_t , VAR modelinin hata terimlerini ifade etmektedir.

Johansen koentegrasyon testinin temel amacı, π katsayılar matrisinin, veri vektöründeki değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler hakkında bilgiye sahip olup olmadığının araştırılması, yani rankının belirlenmesi esasına dayanmaktadır. Burada üç olası durum söz konusudur. Eğer $\text{rank}(\pi) = 0$ ise, π matrisi sıfırdır. Bu durumda VAR denklemi, birince dereceden farkı alınmış bir fark vektörü modeline dönüşmektedir. Eğer $\text{rank}(\pi) = p$ ise, π matrisi tam ranka sahiptir. Bu, değişkenler vektörünün durağan olmasını ifade etmektedir. Eğer $0 < \text{rank}(\pi) = r < p$ ise, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki, yani eşbütünleşme söz konusu olmaktadır.¹⁹⁵

Johansen eşbütünleşme analizinde, π matrisinin rankı incelenerek, $H_0: r = 0$, $H_0: r \leq 1$, ... $H_0: r \leq p$ sıfır hipotezleri sınanmaktadır. Hesaplanan iz ve maksimum özdeğer test istatistikleri belirli bir anlamlılık düzeyindeki tablo kritik değerlerinden büyükse, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını iddia eden sıfır hipotezi reddedilir ve değişkenler arasında eşbütünleşme olduğunu iddia eden alternatif hipotez kabul edilir.¹⁹⁶

Eşbütünleşme testine geçmeden önce model tanımlaması yapılmalıdır. Johansen testi 5 farklı model tanımlaması yapılmasına olanak vermektedir. Bu modellerden hangisinin seçileceği Schwarz kriter değerlerinin en küçük olduğu

---

¹⁹⁴ Kadılar, s.128.

¹⁹⁵ Kadılar, s.130-131.

¹⁹⁶ Kutlar, *Uygulamalı Ekonometri*, s.372.

denkleme göre belirlenmektedir. Tablo 19’da model belirlenmesi için yapılan testin sonuçları yer almaktadır. Bu çalışmada Schwarz kriteri baz alındığından, model seçimi bu kriterle göre yapılacaktır.

Tablo 19: Eşbütünlüşme Testi İçin Modelin Belirlenmesi

Fark	Schwarz Bilgi Kriterleri				
	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendsiz	Doğrusal Sabitli Trendsiz	Doğrusal Sabitli Trendli	2.Dereceden Sabitli Trendli
1963-1989					
0	-4,946*	-4,946*	-4,905	-4,905	-4,711
1	-4,894	-4,801	-4,791	-4,848	-4,761
2	-4,423	-4,352	-4,352	-4,602	-4,602
1990-2006					
0	-4,168	-4,168	-4,274	-4,274	-4,039
1	-4,315	-4,154	-4,140	-4,351*	-4,279
2	-3,752	-3,420	-3,420	-4,035	-4,035
Toplam					
0	-4,398	-4,398	-4,493	-4,493	-4,337
1	-4,405	-4,408	-4,501*	-4,459	-4,393
2	-4,101	-4,164	-4,164	-4,337	-4,337
*Schwarz Bilgi Kriterine Göre en uygun model					

Model belirlemek amacıyla yapılan test sonuçlarının ışığında yapılan Johansen eşbütünlüşme analizine ilişkin sonuçlar aşağıdaki Tablo 20’de yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, hem iz hem de maksimum özdeğer test istatistiklerinin ilk değerleri, tablo değerlerinden büyük olduğu için, 1963-1989 ve 1963-2006 serileri arasında eşbütünlüşme olmadığını iddia eden sıfır hipotezi reddedilmekte ve 1990-2006 serisi için ise kabul edilmektedir. Ayrıca tabloda görüldüğü üzere 1963-1989 ve 1963-2006 serilerine ait bir tane eşbütünlüşme denklemi yazılabilmekte olması, uzun dönem bir tane eşbütünlüşme ilişkisi olduğu anlamına gelmektedir.

Bu aşamadan sonra seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması için Granger nedensellik analizi yapılacak ve serilerin kısa dönem dinamiklerinin belirlenmesi için Vektör Hata Düzeltme modeli kullanılacaktır. Ancak, 1990-2006 serisinin eşbütünlüşme olmaması nedeniyle sadece nedensellik ilişkisine bakılacaktır.

Tablo 20: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Dönemler	Hipotezler		Özdeğer	Maksimum Özdeğer İstatistiği	0.05 Kritik Değer	Prob.*	İz İstatistiği	0.05 Kritik Değer	Prob.*
	H ₀	H ₁							
1963-1989	r=0	r≥1**	0,379	11,464	11,224	0,045	12,857	12,320	0,040
	r≤1	r≥2	0,056	1,393	4,129	0,278	1,393	4,129	0,278
1990-2006	r=0	r≥1	0,624	14,696	19,387	0,210	23,501	25,872	0,095
	r≤1	r≥2	0,444	8,805	12,517	0,192	8,805	12,517	0,192
Toplam	r=0	r≥1**	0,386	20,498	14,264	0,004	20,992	15,494	0,006
	r≤1	r≥2	0,011	0,493	3,841	0,482	0,493	3,841	0,482
Normalize Edilmiş Denklemler									
1963-1989	LRY=-1,200LRSH LRSH=-0,833LRY								
1990-2006	LRY=0,325LRSH-0,051@TREND LRSH=3,070LRY-0157@TREND								
Toplam	LRY=-0,878LRSH LRSH=-1,138LRY								
*MacKinnon-Haug-Michelis (1999) olasılık değerleri									
**%5 seviyesinde hipotezin reddedildiğini göstermektedir.									

3.3.5. Granger Nedensellik (Casuality) Analizi

İktisadi değişkenler arasındaki sebep-sonuç ilişkileri, nedensellik testleri ile araştırılmaktadır. 1969 yılında Granger tarafından başlatılan nedensellik testleri, farklı araştırmacıların katkıları ile geliştirilerek sürdürülmüştür. Serilerin durağan olmaları gerekli olmakla beraber aynı dereceden durağan olmalarına gerek yoktur.¹⁹⁷ Nedensellik analizi, değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemekte olup, üç farklı durum söz konusu olmaktadır. İki değişken arasında tekyönlü veya çift yönlü nedensellik olabileceği gibi nedenselliğin olmadığı durumlar da söz konusu olabilir. Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, m gecikme uzunluğu ile nedensellik denklemleri yardımıyla, aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^m \beta_j SH_{t-j} + u_{1t} \quad (8)$$

¹⁹⁷ Tari, s.419.

$$SH_t = \lambda_0 + \sum_{i=1}^m \lambda_i SH_{t-i} + \sum_{j=1}^m \delta_j Y_{t-j} + u_{2t} \quad (9)$$

(8) numaralı denklem savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru, (9) numaralı denklem ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru nedenselliği göstermektedir. Nedenselliğin belirlenmesinde kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir.

$$\sum_{i=1}^m \lambda_i = 0 = H_0 = SH, Y'nin Granger nedeni değildir.$$

$$\sum_{i=1}^m \lambda_i \neq 0 = H_1 = SH'den Y'ye doğru nedensellik vardır.$$

$$\sum_{i=1}^m \alpha_i = 0 = H_0 = Y, SH'nin Granger nedeni değildir.$$

$$\sum_{i=1}^m \alpha_i \neq 0 = H_1 = Y'den SH'ye doğru nedensellik vardır.$$

Hipotezlerin kurulmasından sonra F değeri hesaplanır ve tablo değeri ile karşılaştırılır.

$$F_{istatistik} = \frac{(RSS_R - RSS_{UR})/m}{RSS_{UR}/(n-k)} \quad (10)$$

$$F_{tablo} = F_{\alpha}(m, n - k) \quad (11)$$

Burada, RSS_R ; kısıtlamalı ilişkideki hata terimlerinin kareleri toplamını, RSS_{UR} ; kısıtlamasız ilişkideki hata terimlerinin kareleri toplamını, m; dışarıda bırakılan gecikmeli değişken sayısını, n; örnek hacmi ve k; kısıtlamasız regresyonda tahmin edilen parametre sayısını gösterir.¹⁹⁸

---

¹⁹⁸ Tari, s.421.

$F_{istatistik} > F_{tablo}$ ise sıfır hipotezi reddedilerek alternatif hipotez kabul edilir. Tersini durumda ise iki değişken arasında nedensellik ilişkisi olmadığını ileri süren sıfır hipotezi kabul edilir.

Tablo 21’de analiz edilen dönemlere ilişkin Granger nedensellik testi sonuçları yer almaktadır. Bu sonuçlar, 1963-1989 dönemi için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğunu ve 1963-2006 dönemi için ise savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 21: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Dönemler	Hipotezler	F-istatistiği	Prob.	Sonuç
1963-1989	SH*, Y**'nin Granger Nedeni Değildir	5,913	0.009	Red
	Y, SH'nin Granger Nedeni Değildir	4,893	0.018	Red
1990-2006	SH, Y'nin Granger Nedeni Değildir	0,201	0,660	Kabul
	Y, SH'nin Granger Nedeni Değildir	0,264	0,615	Kabul
Toplam	SH, Y'nin Granger Nedeni Değildir	0,211	0,647	Kabul
	Y, SH'nin Granger Nedeni Değildir	5,674	0,022	Red
*SH: Savunma Harcamaları **Y: Gayri Safi Milli Hasıla				

3.3.6. Vektör Hata Düzeltme (VEC) Modeli

Zaman serilerinin birim köke sahip olduğu veya aynı derecede durağan olmadığı durumlarda ve aynı derecede durağan olsalar bile, aralarında uzun dönemli bir ilişki, yani eşbütünleşme yoksa geleneksel nedensellik analizlerinden yararlanılmaktadır. Ancak seriler eşbütünleşik iseler, aralarında uzun dönemli ilişki vardır ve ilişkinin boyutu, hata düzeltme denklemleri yardımıyla kısa dönem dinamiklerinin belirlenebilmesi için analiz edilebilmektedir.

Nedensellik, bir değişkenden diğerine tek yönlü olabileceği gibi, değişkenler arasında karşılıklı da olabilmektedir. Değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olmaması durumu da, ekonometrik çalışmalarda sıkça rastlanılan bir durumdur.

Vektör Hata Düzeltme (VEC) modeli, kısa dönemde meydana gelen sapmaların ne kadarının gelecek dönemlerde düzeltileceğini araştırmaktadır. Bu model, bir değişkendeki değişmeyi, geçmiş denge hatalarıyla ve modelde yer alan değişkenlerin geçmişteki değişimleriyle ilişkilendirmektedir.¹⁹⁹ Hata düzeltme yaklaşımı, değişkenler arasındaki uzun dönem dengesi ile kısa dönem dinamikleri arasında ayırım yapmak ve kısa dönem dinamiklerini belirlemek amacıyla kullanılmaktadır. Kısaca VEC modeli, kısa dönemde bağımlı değişkendeki dengesizliklerin, ne kadarının sonraki dönem veya dönemlerde düzeltildiğini göstermektedir. Uygulamada hata düzeltme parametresinin katsayılarının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması beklenmektedir. Bu durum, değişkenlerin uzun dönem denge değerine doğru hareketinin olacağını ifade etmektedir.²⁰⁰ Ayrıca kısa dönem denge durumundan sapmalar, hata düzeltme parametre katsayısının büyüklüğüne göre değişecektir.

Bu çalışmada kullanılacak olan VEC modelleri aşağıda ifade edilmiştir.

$$\Delta LRY_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_{1i} \Delta LRY_{t-1} + \sum_{i=1}^n \alpha_{2i} \Delta LRS_{t-1} + \lambda ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (12)$$

$$\Delta LRS_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \Delta LRS_{t-1} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} \Delta LRY_{t-1} + \vartheta ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (13)$$

(12) ve (13) nolu VEC modeli denklemlerinde α_{1i} , α_{2i} , β_{1i} , β_{2i} katsayıları kısa dönem ilişkiyi, λ ve ϑ katsayıları ise modelin uzun dönem etkilerini ortaya koymaktadır. ECT_{t-1} , eşbütünleşme vektöründen elde edilen hata terimleri serisinin birinci gecikmeli değerini ifade etmektedir.

Oluşturulan bu modellere ilişkin VEC modeli tahmin sonuçları Tablo 22'de belirtilmiştir. 1990-2006 serisi eşbütünleşik olmadığı için tahmin sonuçlarında bu seriye yer verilmemiştir.

¹⁹⁹ Kutlar, *Uygulamalı Ekonometri*, s.350-351.

²⁰⁰ Tari, s.418.

Tablo 22: Vektör Hata Düzeltme Tahmin Sonuçları

Dönemler	LRY (-1)	LRSH (-1)	Cud	HDT (Y)	HDT (SH)	DLRY (-1)	DLRY (-2)	DLRSH (-1)	DLRSH (-2)	Ckd
1963-1989	1,000 [-118.76]	-1,200 [-116.60]	---	0,063 [2.578]	0,247 [2.288]	0,031 [0.131]	0,103 [0.547]	0,195 [4.111]	-0,024 [-0.368]	---
	-0,833 [-118.76]	1,000	---	-0,296* [-2.578]	-0,076* [-2.288]	-1,148 [-1.115]	-0,711 [-0.866]	0,389 [1.878]	-0,061 [-0.215]	---
Toplam	1,000 [-22.740]	-0,878 [-24.223]	-5,081	0,094 [1.485]	0,582 [4.724]	-0,251 [-1.485]	---	0,131 [1.849]	---	0,048 [5.058]
	-1,138 [-22.740]	1,000	5,785	-0,511* [-1.485]	-0,082* [-4.724]	0,975 [-2.956]	---	0,517 [3.743]	---	0,063 [3.366]
Parantez içi değerler t istatistiklerini göstermektedir.										
HDT: Hata Düzeltme Terimi										
*İstatistiksel olarak yorumlanabilir düzeydeler.										

Tabloda görüldüğü üzere, 1963-1989 ve 1963-2006 dönemlerine ilişkin savunma harcamalarına ait hata düzeltme katsayıları, beklentiler doğrultusunda negatif çıkmıştır. Bu sonuç, savunma harcamalarında meydana gelen kısa dönemli sapmaların uzun dönemde dengeye yöneldiğini ortaya koymaktadır. Yıllık veriler kullanıldığı için 1963-1989 döneminde $1/0,076=13,15$ yıl sonra, 1963-2006 döneminde $1/0,082=12,19$ yıl sonra serinin dengeye geleceği sonucuna ulaşılmaktadır.

3.3.7. Bulgular ve Yorumlar

Çalışmada savunma harcamaları ve ekonomik büyüme olmak üzere iki değişken ele alınmıştır. Bu ilişkinin araştırılmasında, 1963-2006 dönemi zaman serileri kullanılmıştır. Bu alanda yapılmış olan diğer çalışmalardan farklı olarak, bu dönem, dünyada ve Türkiye’de yaşanan güvelik anlamındaki çeşitli gelişmeler baz alınarak, 1963-1989 ve 1990-2006 olarak iki farklı döneme ayrılarak analiz edilmiştir. Oluşturulan bu üç serinin kendi seviyelerinde durağan olmadıkları ancak birinci farklarında durağan hale geldikleri görülmüştür. Durağanlaştırılmış serilere ait gecikme sayısı VAR analizi ile tespit edilmiştir. Daha sonra tespit edilen bu gecikme

sayısı baz alınarak eşbütünleşme, Granger nedensellik ve VEC modeline ilişkin testler yapılmıştır. Bu testler sonucunda; Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında yaşanan ambargo süreci ile bu süreç ile başlayan savunma sanayi yatırımlarının yapıldığı, 1980 askeri ihtilalini kapsayan ve soğuk savaş döneminin bitimine kadar olan 1963-1989 dönemi için savunma harcamaları ile ekonomik büyümenin karşılıklı olarak birbirini negatif yönde etkilediği, soğuk savaş döneminin bitimini, yeni güvenlik stratejilerinin geliştirildiği, körfez savaşını ve terör örgütünün faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemi içine alan 1990-2006 dönemi için anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı ve 1963-2006 dönemi için ise savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru negatif bir ilişkinin olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu haliyle, yapılan ekonometrik analizler, Türkiye’de Neo-Klasik görüş lehine sonuçlar verdiği görülmüştür.

Elde edilen sonuçlar, savunma harcamalarının negatif dışsallıklara yol açarak ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği hipotezini destekleyen çalışmalara ilave bir çalışma niteliğindedir. Çalışmadaki ampirik bulgular, Lim (1983), Landau (1986), Lebovic ve Ishaq (1987), Galvin (2003), Abu-Bader ve Abu-Qarn (2003) ve Dunne, Smith ve Willenbockel (2005)’a ait çalışmaları destekler niteliktedir. Ayrıca bu çalışma, Türkiye üzerine yapılmış bazı çalışmalar ile paralel iken, bazıları ile zıt bulgular ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çalışmadaki bulgular, Dunne, Nikolaidou ve Voudas (2001), Günlük-Şenesen (2001), Sezgin (2001), Karagöl ve Palaz (2004), Karagöl (2005), Erbaykal (2007) ve Erdoğan (2008) ile paralel iken, Şimşek (1994), Karaçay (1995), Sezgin (1997), Çelik (1999), Sezgin (2000a-b), Zekey (2000), Sezgin (2001), Uçar (2003), Yıldırım ve Sezgin (2003), Yıldırım ve Sezgin (2005), Karakuş (2006), Türk (2007) ve Özsoy (2008) ile zıt niteliktedir. Çalışmada elde edilen bulguların, konuyla ilgili Türkiye literatüründeki bazı çalışmalar ile zıt olması, çalışmada kullanılan değişkenlerin, ele alınan dönemlerin ve kullanılan test tekniklerinin farklı olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

SONUÇ

Savunma harcamaları, ÷lkeye yönelik iç ve dış tehditlere karşı, güvenliği sağlamak amacıyla siyasi otorite tarafından kamu harcamalarından ayrılan kaynaklardan oluşmaktadır. Bu harcamaların düzeyinin belirlenmesinde çeşitli faktörler etkili olmakta ve bu faktörler, ÷lkeye, zamana ve algılanan tehdit derecesine göre farklılıklar gösterebilmektedir. Ancak dünya konjonktüründe, savunma harcamalarının belirli kırılma noktalarına sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, dünya savaşlarının, soğuk savaşın ve 11 Eylül terör saldırılarının önemli kırılma noktaları olduğu ve savunma harcamalarının dünyada artış eğilimine girmesine yol açtığı ifade edilebilir.

Gelişmiş ÷lkeler, teknolojik olarak ileri düzeyde bulunan savunma sanayileri ve geniş pazar payları ile özellikle gelişmekte olan ÷lkelere silah sistemleri satarak büyük kazançlar elde etmekte ve silah pazarını ellerinde tutarak, siyasi etkinliklerini artırmayı amaçlayabilmektedirler. Ayrıca savunma sanayinin ileri teknoloji gerektirmesi nedeniyle, diğer sektörlerin gelişmesi için, savunma sanayinin sürükleyici özelliğinden yararlanarak ÷lkelerinin topyekûn kalkınmasına katkılar sağlayabilmektedirler.

Gelişmekte olan ÷lkeler ise, silah sistemleri piyasasında alıcı konumda bulunmaları nedeniyle, hem milli gelirlerine göre yüksek miktarda savunma harcaması yapmakta, hem de savunma sistemleri anlamında dışa bağımlı hale gelmektedirler.

Savunmanın sahip olduğu kritik önem nedeniyle bu hizmet için yapılan harcamalar da yüksek miktarda olmaktadır. Bu nedenle, özellikle, az gelişmiş ve gelişmekte olan ÷lkelerde bu harcamaların fırsat maliyetinin belirlenmesi önemli olmaktadır.

Türkiye'nin jeopolitik konumu, komşu ÷lke savunma harcamaları ve terör sorunu yapılan savunma harcamaları üzerinde belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin savunma harcamalarına bakıldığında, özellikle GSMH'ya oranından

hareketle yüksek miktarda savunma harcaması yaptığı görülmektedir. Türkiye nispeten yerli üretim dinamiklerine sahip, ancak gelişmiş silahlar anlamında kısmen dışa bağımlı bir ülke konumunda bulunmaktadır. Türkiye'nin savunma sanayisinin gelişmesi anlamında, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında yaşanan gelişmelerin önemli olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde uygulanan ambargo, yerli savunma sanayinin kurularak, ihtiyaç duyulan silah sistemlerinin üretiminin gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

Savunma harcamalarının yüksek olması ve bu harcamaları belirleyen faktörlerin çeşitliliği, Türkiye'nin savunma harcamalarının birçok ampirik çalışmada incelenmesine neden olmaktadır. Türkiye üzerine yapılan çalışmaların çoğu, literatürdeki birçok çalışmada olduğu gibi, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu yapılan çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Hatta aynı zaman dilimini kullanan çalışmalar bile, kullanılan yöntem farklılığı nedeniyle farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında yapılan çalışmalar, iki yaklaşım çerçevesinde ele alınmaktadır. Savunma harcamalarının arz yanlı faktörler vasıtasıyla ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceğini iddia eden askeri Keynesyen görüş, ve talep yanlı faktörleri etkilemek suretiyle olumsuz etkilerinin olacağını savunan Neo-Klasik görüştür.

Bu çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyümeye arasındaki nedensellik ilişkisi zaman serileri analizi kullanılarak Türkiye için test edilmiştir. Çalışmada 1963-1989, 1990-2006 ve 1963-2006 arası dönemi kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Kullanılan veriler 1987 sabit fiyatlarıyla reel hale getirilmiş ve logaritmaları alınmıştır. Ayrıca serilerin birim köke sahip olup olmadığını belirlemek için durağanlık analizi yapılmış ve serilerin birinci derecede durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu zaman serilerinin aynı derecede durağan olması, iki seriler arasında uzun dönemli bir koentegre ilişkinin olup olmadığının araştırıldığı eşbütünleşme testlerinin yapılmasına olanak verdiği için, bu testler yapılmıştır. Daha sonra seriler arasındaki nedenselliğin yönünün belirlenmesi amacıyla Granger

nedensellik testi yapılmış ve VEC modeli kullanılmıştır. Bu model ile elde edilen hata düzeltme katsayıları anlamlı bulunmuş ve savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Bu nedensellik ilişkisinin yönü negatif ve anlamlı olarak bulunmuştur. Dolayısıyla savunma harcamalarındaki artışın ekonomik büyümeyi olumsuz olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ortaya çıkan bu sonuç, Neo-Klasik yaklaşımın görüşleri ile örtüşmektedir.

Çalışmada elde edilen bu sonuçlar politik çıkarımlar açısından önem taşıyor niteliktedir. Şüphesiz her ülke gibi Türkiye'nin de savunma harcamalarından tamamen vazgeçmesi mümkün değildir. Ancak diğer harcama kalemleri ile savunma harcamaları arasında bir dengenin sağlanması gerekmektedir. Bu dengenin sağlanmasında ülkenin savunma açısından sahip olduğu risklerin yanı sıra, savunma dışında ihtiyaç duyulan alanların karşılaştırılması ve bu doğrultuda harcama yapılması, bu harcama kalemine ihtiyaç duyulandan daha fazla veya daha az kaynak ayrılmasını önleyecektir. Bu bağlamda Türkiye'nin iç dinamiklerini harekete geçirerek yerli savunma sanayini geliştirmesi, savunma sistemleri ithalatını azaltabilecek ve hatta ürettiği nihai ürünleri ihraç edebilen bir ülke konumuna gelmesini sağlayabilecektir. Sonuçta, savunma için ayrılan kaynaklar daha verimli kullanılabilir, alternatif maliyetleri değerlendirilebilir ve savunma ürünleri ithalatının ödemeler dengesinde oluşturduğu olumsuz etki tersine çevrilebilecektir.

Ayrıca savunma harcamaları verilerine ulaşma güçlüğü bu alanda yapılan çalışmalar için önemli bir sorun olarak görülmektedir. Ülkelerin çoğunun harcamalarının boyutlarını gizlemek istemesi ve olduğundan farklı gösterme çabası, bu alanda çalışma yapan araştırmacıların çeşitli zorluklarla karşılaşmasına yol açmaktadır. Bu nedenle yapılan bu çalışmanın konuya sınırlı miktarda ışık tuttuğu söylenebilir. Konuya tam olarak ışık tutulabilmesi için savunma harcamalarına yönelik istatistiklerin ayrıntılı bir şekilde tutulması ve bu istatistiklere ulaşılabilir olması gerekmektedir. Yapılan bu çalışma ile bu yöndeki eksikliği ve ihtiyacı vurgulama anlamında önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- 07.11.1985 tarih ve 3238 sayılı Savunma Sanayii Müsteşarlığının Kurulması Hakkındaki Kanun, (RG. 13.11.1985/18927).
- ABU-BADER, Suleiman, Aamer S. ABU-QARN; “Government Expenditures, Military Spending and Economic Growth: Causality Evidence from Egypt, Israel and Syria”, *Journal of Policy Modeling*, Vol. 25, 2003, s. 567-583.
- ACAR, Cemal; *Ekmek ve Silah*, Ötüken Neşriyat A.Ş., Yayın No:710, İstanbul, 2007.
- AKDEMİR, Ali, Mehmet ŞAHİN; “Küresel Kamusal Malların Üretim ve Yönetim Dinamikleri Bağlamında Sınıflandırılması”, *Maliye Dergisi*, Sayı: 150, Ocak-Haziran 2006, s. 1-24, http://portal1.sgb.gov.tr/calismalar/maliye_dergisi/maliyederigisi.asp?dergi_no=150, (11.11.2009).
- AKDOĞAN, Abdurrahman; *Kamu Maliyesi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 1999.
- AKGÜL, Aziz; *Dünya Savunma Harcamaları ve Savunma Sanayilerinin Yapısı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1987.
- AKTAN, Coşkun Can, Dilek DİLEYİCİ, İstiklal Y. VURAL; *Kamu Ekonomisi ve Kamu Politikası*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006.
- ALKİN, Erdoğan, Yüksel ÜLKEN; “Savunma Sanayii”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985.
- ALNIAK, Oktay; *Savunma Sanayii ve Tedarik Hakkında Düşünceler*, Genel-Kurmay Basımevi, Ankara, 2001.
- ALTUN, Nurullah; *Savunma Harcamaları ve Türkiye’deki Gelişim Seyri 1973-1998*, (Danışman: Prof. Dr. Arif Nemli), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998.
- ARSLAN, Ahmet; “Kamu Harcamalarında Verimlilik, Etkinlik ve Denetim”, *Maliye Dergisi*, Sayı:140, Mayıs-Ağustos 2002, s.1-14, http://portal1.sgb.gov.tr/calismalar/maliye_dergisi/yayinlar/md/md140/Kamu%20Harcamaları%20_A.%20ARSLAN_.pdf, (11.03.2010).
- ASELSAN; Askeri Elektronik Sanayi, “Tarihçe”, http://www.aselsan.com.tr/icerik.asp?kategori_id=13&lang=tr, (02.02.2010).

- BAL, Mehmet Ali; *Modern Devlet ve Güvenlik*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Yayın no:52, 1.bs., İstanbul 2003.
- BALL, Nicole; “Defense and Development: A Critique of Benoit Study”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 31, 1983, s. 507-524.
- BENOIT, Emile; “Growth Effects of Defence in Developing Countries”, *International Development Review*, Vol. 14, No. 1, 1972, s. 2-10.
- BENOIT, Emile; “Growth and Defense in Developing Countries”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 26, No. 2, January 1978, s. 271-280.
- BISWAS, Basudeb, Rati RAM; “Military Expenditures and Economic Growth in Less Developed Countries: An Augmented Model and Further Evidence”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 34, No. 2, 1986, s. 361-372.
- BRADDON, Derek; “Regional Impact of Defense Expenditures”, *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s. 491-521.
- BRZOSKA, Michael; “The Impact of Arms Production in the Third World”, *Armed Forces and Society*, Vol. 15, No. 4, Summer 1989, s. 507-530.
- BRZOSKA, Michael; “World Military Expenditures”, *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s. 46-67.
- BULUTOĞLU, Kenan; *Kamu Ekonomisine Giriş*, Maliye ve Hukuk Yay., 7.bs., Ankara, 2008.
- BÜMKO; T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, *2006 Yılı Merkezi Yönetim Genel Faaliyet Raporu*, Haziran 2007.
- BÜMKO; *2007 Yılı Merkezi Yönetim Genel Faaliyet Raporu*, Haziran 2008.
- BÜMKO; *2008 Yılı Merkezi Yönetim Genel Faaliyet Raporu*, Haziran 2009.
- CAPPELEN, Adne, Nils Petter GLEDITSCH, Olav BJERKHOLT; “Military Spending and Economic Growth in the OECD Countries”, *Journal of Peace Research*, Vol. 21, No. 4 1984, s. 361-373.
- CHOWDHURY, Abdur R.; “A Causal Analysis of Defense Spending and Economic Growth”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 35, No. 1, 1991, s. 80-97.

- ÇAKAL, Recep; “Doğal Tekellerde Özelleştirme ve Regülasyon”, *DPT, İSKGM, No:2455*, Ankara, Temmuz 1996, <http://ekutup.dpt.gov.tr/kit/cakalr/tekel.html>, (22.12.2009).
- ÇAKIR, Mikdat; *Savaş Sosyolojisi*, Özel Sosyoloji Alanları Serisi:1, Mars Matbaası, Ankara 2004.
- ÇAM, Esat; “Milletlerarası Politika Stratejilerine Savunma Güvenliği Açısından Kısa Bir Bakış”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985.
- ÇELİK, Tuncay; *Askeri Harcamalar ve Ekonomik Etkileri Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1980-1995)*, (Danışman: Prof. Dr. Mansur Atalay), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1999.
- ÇIKINLAR, Servet; *Savunma Harcamaları ve Türkiye'nin Durumu*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. İbrahim Attila Acar), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006.
- DABAĞER, Ceyhun; *Savunma Sanayinin Durumu ve Dışa Bağımlılığın Azaltılması Yönünde Uygulanması Gereken Stratejiler ve Özel Sektörün Bu Konudaki Katkılarının İncelenmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Şamil Ünsal), Harp Akademileri K.lığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- DAKURAH, A. Henry, Stephen P. DAVIES, Rajan K. SAMPATH; “Defense Spending and Economic Growth In Developing Countries: A Causality Analysis”, *Journal of Policy Modeling*, Vol. 23, 2001, s. 651-658.
- DEGER, Saadet; “Economic Development and Defense Expenditure”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 35, No. 1, 1986, s. 179-196.
- DEGER Saadet, Ron SMITH; “Military Expenditure and Growth in Less Developed Countries”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 27, No.2, 1983, s. 335-353.
- DEGER, Saadet, Somnath, SEN; “Military Expenditure and Developing Countries”, *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s. 275-307.
- DEVİRİM, Fevzi; *Kamu Maliyesine Giriş*, İlkem Ofset, İzmir, 2002.
- DPT; “Kamuda Stratejik Yönetim”, *Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan Hazırlık Programı*, <http://www.sp.gov.tr/documents/KP2007-2013.pdf>, (21.05.2009).

- DPT; “Makine İmalat Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara, 2000.
- DPT; “Savunma Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara, 2007.
- DUNNE, Paul, Eftychia NIKOLAIDOU, Dimitrios VOUGAS; “Defence Spending and Economic Growth: A Causal Analysis for Greece and Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 12, 2001, s. 5-26.
- DUNNE, J. Paul, Ron P. SMITH, Dirk WILLENBOCKEL; “Models of Military Expenditure and Growth”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 16, No. 6, December 2005, s. 449-461.
- DURU, Cenap, Mehmet HOŞDER; *Milli Güvenlik Siyasetinin Oluşturulması*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994.
- DÜZYOL, Hüseyin Saltuk; *Türk Savunma Sanayiinde Ekonomik Etkinliği Sağlama ve Geliştirme Politikaları*, (Danışman: Prof. Dr. Tuğrul Çubukçu), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.
- EDİZDOĞAN, Nihat; *Kamu Maliyesi*, 9.bs., Ekin Yayınevi, Bursa, 2007.
- EKOVİTRİN, “PKK Terörünün 21 Yıllık Faturası 300 Milyar Dolar...”, <http://www.ekovitrin.com/index.php/pkk-terorunun-21-yillik-faturasi-300-milyar-dolar/>, (21.07.2010).
- ERBAYKAL, Erman; *Türkiye’de Savunma Harcamalar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Kerim Özdemir), Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2007.
- ERDOĞDU, Oya S.; “Political Decisions, Defense And Growth”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 19, No. 1, 2008, s. 27-35.
- ERGUN, Recep O.; “Harp Ekonomisi”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985.
- ERTEM, Barış; “Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marsall Planı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 12, S. 21, Haziran 2009, s. 377-397.

- ERTÜZÜN, Tevfik; “Milli İktisadi Güç ile Milli Güvenlik Gücü Münasebetleri”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademiler Basımevi, İstanbul, 1985.
- GALVIN, Hannah; “The Impact Of Defence Spending On The Economic Growth Of Developing Countries: A Cross-Section Study”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 14, No. I, 2003, s. 51-59.
- GİRAY, Filiz; “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 5, S. 1, 2004, s. 181-199.
- GÖKBUNAR, Ramazan, Halit YANIKKAYA; “Savunma Harcamalarını Belirleyen Faktörler ve Ekonomik Büyümeye Etkileri”, *Anakara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 59, S. 1, 2004, s.159-179.
- GUJARATI, Damodar N; *Temel Ekonometri*, çev. Gülay Günlük Şenesen ve Ümit Şenesen, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- GÜNLÜK ŞENESEN, Gülay; *1980-2001 Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri*, TESEV Yayınları, İç Politika Serisi II, İstanbul, 2002.
- GÜNLÜK ŞENESEN, Gülay; “Measuring the Extent of Defence Expenditures: The Turkish Case with Turkish Data”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 12, 2001, s. 27-45.
- GÜR, Osman; *Türk Silahlı Kuvvetlerinin Savunma Sanayi Yoluyla Ülke Gelişimine Katkısı*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1998.
- HARTLEY, Keith; “Arms Industry and the Globalisation Process”, *Centre for Defence Economics University of York*, 2001, s. 1-8, <http://www.york.ac.uk/depts/econ/documents/research/unesco.pdf>, (14.06.2009).
- JOHNSON, Joel L.; “Financing The Arms Trade”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 535, September 1994, s. 110-121.
- KADILAR, Cem; *Uygulamalı Çok Değişkenli Zaman Serileri Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2000.
- KARAÇAY, Hatice; *Askeri Harcamaların Ekonomik Etkileri*, (Danışman: Prof. Dr. Korkut Boratav), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.
- KARAGÖL, Erdal; “Defence Expenditures and External Debt In Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 16, No. 2, April 2005, s. 117-125.

- KARAGÖL, Erdal, Serap PALAZ; “Does Defence Expenditure Deter Economic Growth in Turkey? A Cointegration Analysis”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 15, No. 3, 2004, s. 289-298.
- KARAKUŞ, Adnan; *Türk Savunma Sanayinin Gelişimi, Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Boyutları ve Bazı NATO Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Ekonometrik Analizi*, (Danışman: Prof. Dr. Halil Kayım), Kara Harp Okulu, Savunma Bilimleri Enstitüsü, Harekât Araştırması Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- KAŞIKARA, Murat Lütü; *Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Savunma Harcamalarının Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkileri*, (Danışman: Prof. Dr. Fevzi Devrim), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1998.
- KAYA, Ercan; *Dışa Açılma Döneminde Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ay), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2006.
- KİRMANOĞLU, Hülya; *Kamu Ekonomisi Analizi*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2007.
- KİZİROĞLU, Ahmet Mithat; *Savunma Sanayi ve Özelleştirme Açısından Değerlendirilmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Turgut Özkan), Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- KOLLIAS, Christos; “Defence Spending and Growth in Turkey 1954-1993: A Causal Analysis”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 8, No. 2, 1997, s. 189-204.
- KOLLIAS, Christos, George MANOLAS, Suzanna-Maria PALEOLOGOU; “Defence Expenditure and Economic Growth In European Union: A Causality Analysis”, *Journal of Policy Modeling*, Vol. 26, 2004, s. 553-569.
- KOLLIAS, Christos, Stelios MAKRYDAKIS; “A Note on Causal Relationship Between Defense Spending and Growth in Greece: 1955-93”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 1, No.1, 2000, s. 173-184.
- KONYA TİCARET ODASI; *Savunma Sanayi ve Konya'nın Savunma Sanayi Potansiyeli*, KTO Etüd-Araştırma Servisi, Konya, 2007.

- KORUL, Vildan, Hatice KÜÇÜKÖNAL; “Türk Sivil Havacılık Sistemin Yapısal Analizi”, *Ege Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ege Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:3, S.1-2, Ocak-Temmuz 2003, s.24-38.
- KUTLAR, Aziz; *Eş-Bütünleme (Türkiye’de Para Talebi ve Döviz Kuru Uygulaması)*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2002.
- KUTLAR, Aziz; *Uygulamalı Ekonometri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2005.
- LANDAU, Daniel; “Government and Economic Growth in the Less Developed Countries: An Empirical Study for 1960-1980”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 35, No. 1, October 1986, s. 35-75.
- LEBOVIC, James H., Ashfaq ISHAQ; “Military Burden, Security Needs, and Economic Growth in the Middle East”, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 31, No. 1, March 1987, s. 106-138.
- LIM, David; “Another Look at Growth and Defense in Less Developed Countries”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 31, No. 2, April 1983, s. 377-384.
- LOONEY, Robert E.; “Internal and External Factors in Effecting Third World Military Expenditures”, *Journal of Peace Research*, Vol. 26, No.1, 1989, s. 33-46.
- MACNAIR, Elizabeth S., James C. MURDOCH, Chiung-Ron PI, Todd SANDLER; “Growth and Defense: Pooled for the NATO Alliance, 1951-1988”, *Southern Economic Journal*, Vol. 61, No. 3, January 1995, s. 846-860.
- MANİSALI, Erol; *Dışsal Ekonomiler ve İktisadi Gelişme*, İstanbul Üniversitesi Yayın No:1606, Sermet Matbaası, İstanbul 1971.
- McGUIRE, Martin; “Defense Economics and International Security”, *Handbook of Defense Economics I*, K. HARTLEY and T. SANDLER (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V., 1995, s. 13-43.
- MERİÇ, Metin, Mustafa SAKAL; *Yerel Yönetimler ve Finansmanı*, 2.bs., Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005.
- MINTZ, Alex, Chi HUANG; “Defense Expenditures, Economic Growth, and the Peace Dividend”, *The American Political Science Review*, Vol. 84, No. 4, December 1990, s. 1283-1293.

- MINTZ, Alex, Randolph T. STEVENSON; “Defense Expenditures, Economic Growth, and the "Peace Dividend": A Longitudinal Analysis of 103 Countries”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 39, No. 2, June 1995, s. 283-305.
- MKEK; Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, “Tarihçe”, <http://www.mkek.gov.tr/foSiteContent.aspx?iKodContent=51&iKodDil=1>, (17.06.2009).
- MSB; Milli Savunma Bakanlığı, “Savunma Sanayi Politika ve Stratejisi Dokümanı”, http://www.msb.gov.tr/Birimler/ARGE/html/04A_savunmasanayi.htm, (11.05.2009).
- NADAROĞLU, Halil; *Kamu Maliyesi Teorisi*, 3.bs., Sermet Matbaası, İstanbul, 1978.
- ORTAÇ, Rifat; *Global Kamu Malları ve Finansmanı*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.
- ÖZBARAN, M. Hakan; “Türkiye’de Kamu Harcamalarının Son Beş Yılıın Harcama Türlerine Göre İncelenmesi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 53, s. 115-138.
- ÖZMUCUR, Süleyman; *The Economics of Defense and the Peace Dividend in Turkey*, Boğaziçi University Press House, İstanbul, 1995.
- ÖZSOY, Onur; “Government Budget Deficits, Defence Expenditure And Income Distribution: The Case Of Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 19, No. 1, 2008, s. 61–75.
- PEHLİVAN, Osman; *Kamu Maliyesi*, Derya Kitabevi, Trabzon, 2006.
- RAM, Rati; “Defense Expenditure and Economic Growth”, *Handbook of Defense Economics I*, K. Hartley and T. Sandler (eds), Amsterdam, Elsevier Science B.V. 1995, s. 251-273.
- SAMUELSON, Paul; “The Pure Theory of Public Expenditure”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 36, No. 4, November 1954, s. 387-389.
- SASAD; Savunma Sanayii İmalatçılar Derneği, “Türk Savunma Sanayii Anket Sonuçları, 1997-2008”, http://www.sasad.org.tr/dosya/eoe/WEB%20Sayfamıza_2.pdf, (09.06.2009).
- _____; “Türk Savunma Sanayiinin Gelişimi”, <http://www.sasad.org.tr/sub.asp?tnm=TARİHCE>, (11.08.2009).
- SAVAŞ, Vural; “İktisadi Seferberlik Hazırlıkları”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985.
- SEVÜKTEKİN, Mustafa, Mehmet NARGELEÇEKENLER; *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi (EViews Uygulamalı)*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007.

- SEZGİN, Selami; “Savunma Harcamaları, Terörizm ve Ekonomi”, *Stradigma.com e-dergi*, S. 5 Haziran 2003, <http://www.stradigma.com/index.php?sayfa=makale&no=70>, (04.06.2009).
- SEZGİN, Selami; “Country Survey X: Defence Spending in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 8, 1997, s. 381-409.
- SEZGİN, Selami; “Defence Expenditure and Economic Growth in Turkey: A Disaggregated Analysis”, *Yapı Kredi Economic Review*, Vol.11, No.2, 2000a, s. 67-78.
- SEZGİN, Selami; “A Note on Defence Spending in Turkey: New Findings”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 11, 2000b, s. 427-435.
- SEZGİN, Selami; “An Empirical Analysis of Turkey's Defence - Growth Relationships with Multi-Equation Model”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 12, No. 1, 2001, s. 69-86.
- SEZGİN, Selami; “An Empirical Note on External Debt and Defence Expenditures in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Vol. 15, No. 2, 2004, s. 199-203.
- SIPRI; Stockholm International Peace Research Institute,
_____; http://www.sipri.org/research/armaments/production/resultoutput/arms_prod_companies, (12.06.2009).
_____; http://armstrade.sipri.org/arms_trade/toplist.php, (12.06.2009).
_____; <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/worldreg>, (29.07.2009).
_____; <http://www.sipri.org/yearbook/2009>, (16.08.2009).
_____; <http://milexdata.sipri.org>, (10.01.2010).
_____; <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/world>, (03.03.2010).
_____; <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/15majorspenders>, (29.07.2009).
- SÖNMEZ, Sinan; *Kamu Ekonomisi Teorisi: Kamu Harcamalarında Etkinlik Arayışı*, Teori Yayınları, Ankara, 1987.
- SSM; Savunma Sanayii Müsteşarlığı, “Kurumsal Yapı”, <http://www.ssm.gov.tr/TR/kurumsal/Documents/SP/yazia4.html>, (11.06.2009).

- STIGLITZ, Joseph; *Kamu Kesimi Ekonomisi*, çev. Ömer Faruk Batirel, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2.bs., İstanbul, 1994.
- ŞİMŞEK, Muammer; “Silah Sistemlerinin Üretiminde Ekonomik Etkinlik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 8, S. 1, 1993, s.138-151.
- ŞİMŞEK, Muammer; “Türkiye’deki Savunma Harcamalarının Sivil Harcamalar Üzerine Etkileri 1970-1992”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 10, S. 2, 1995, s.349-358.
- ŞİMŞEK, Muammer; *Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayii*, Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Bşk.lığı Yayını No:3, Ankara, 1989.
- ŞİMŞEK, Muammer; “Üçüncü Dünya Ülkelerindeki Silah Üretiminin Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri”, *Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, S. 11 Aralık 1994, s.332-334.
- TARI, Recep; *Ekonometri*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Yayın No:172, Kocaeli, 2005.
- TIEBOUT, Charles; “A Pure Theory of Local Expenditure”, *Journal of Political Economy*, Vol: 64, No. 5, 1956, s. 416-424.
- TOBB; Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği; *Türk Savunma Sanayii Sektör Raporu (2007)*, TOBB Türkiye Savunma Sanayi Meclisi, Haziran 2008.
- TREDDENICK, John M.; “The Arms Race and Military Keynesianism”, *Canadian Journal of Public Policy*, Vol. 5, 1985, s. 64-80.
- TSK; Türk Silahlı Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Denizaltı Eğitim Merkezi Komutanlığı, “Osmanlı Dönemi Türk Denizaltıcılık Tarihi”, <http://www.dzkk.tsk.tr/turkce/Personel/egitimMerkezleri/DzAltiEgtMrkK/Turkce/TurkDzTarihce.htm>, (17.06.2009).
- TSKGV; Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı, “Tarihçe”, <http://www.tskgv.org.tr/index.php?option=com-content&task=view&id=16&Itemid=91>, (13.05.2009).
- TÜBİTAK; “Dünya Savunma Sektörü”, *Vizyon 2023 Projesi: Savunma, Havacılık ve Uzay Paneli Raporu Ek:3*, Ankara, Temmuz 2003.

- TÜRK, Hünkar Karahan; *Türk Savunma Sanayinin Ekonomik Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Fikret Dülger), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2007.
- UÇAR İbrahim; *Askeri Harcamalarının Ekonomiye Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme ilişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*, (Danışman: Prof. Dr. Halil Kayım), KHO Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.
- ÜLGER, Fikret; *Türk Savunma Sanayii*, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, Ankara, 1997.
- ÜNSAL, Erdal; *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık, 4.bs., Ankara, 2001.
- VURAL, Tarık; *Yerel Kamusal Malların Sunumunda Alternatif Yöntemler*, (Danışman: Prof. Dr. Coşkun Can Aktan), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007.
- WARD, Michael D., David R.DAVIS; “Sizing up the Peace Dividend: Economic Growth and Military Spending in the United States 1948-1996”, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No. 3, September 1992, s. 748-755.
- YAZGAN, Turan; *Harpte Beşeri Kaynaklar*, Harp Ekonomisi, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1985.
- YILDIRIM, Jülide, Selami SEZGİN; “Military Expenditure and Employment in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Vol.14, No.2, 2003, s. 129–139.
- YILDIRIM, Jülide, Selami SEZGİN, Nadir ÖCAL; “Military Expenditure and Economic Growth in Middle Eastern Countries: A Dynamic Panel Data Analysis”, *Defence and Peace Economics*, Vol.16, No. 4, 2005, s. 283-295.
- ZEKEY, Ahmet Hamdi; *Savunma Sanayinin Türkiye Ekonomisindeki Yeri*, (Danışman: Doç. Dr. Ercan Enç), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.